

“Eens was ik een van jullie.”

De ontwrichtende werking
van uitsluiting en dakloosheid
door de tijd heen.

Afscheidsrede door Prof. dr. Judith R.L.M. Wolf

Inhoud

Inleiding	4
Meedoen	6
Toename van structurele ongelijkheid	6
Risicogroep is groter en meer divers	6
Onverdiende ongelijkheden	7
Ertoe doen	8
Moeizame toegang	8
Verdwenen menselijke maat	9
Ondersteuning onder druk	9
Erbij horen	10
Meer afstand en polarisatie	10
Niet op de ladder van de klassenmaatschappij	11
Afstand	11
Nare jeugdervaringen	12
Eenzaamheid	12
Geen geld	13
Jezelf zijn	13
Eigen redzaamheid?	13
Aanhoudende onzekerheden	14
Slechte gezondheid	15
Stress en spanning	15
Hoe nu verder?	16
Richtinggevende waarden	16
Solidariteit	17
Rechtvaardigheid	17
Gelijkwaardigheid	17
Menselijke waardigheid	18
Krachtwerk	18
Tot besluit	19
Woorden van dank	20
Voetnoten	23
Literatuur	26
Colofon	29

Afscheidsrede door Prof. dr. Judith R.L.M. Wolf

Mensen op achterstand in de samenleving zijn vandaag de dag eerder slechter dan beter af dan zo’n veertig jaar geleden. Hoe komt dat? In haar afscheidsrede licht Judith Wolf toe hoe het in Nederland is gesteld met de condities die voor mensen de basis vormen voor een goed leven: meedoen, ertoe doen, erbij horen en jezelf zijn. Zij constateert dat de groeiende ongelijkheid en gelaagdheid in de samenleving tot toenemende verschillen leiden in gezondheid, levenskwaliteit en levenskansen. Onze samenleving biedt de mensen op achterstand minder collectieve bescherming, stelt steeds hogere eisen en doet een irreëel beroep op hun redzaamheid en hun omgeving. Met als gevolg dat meer mensen uitburgeren. Judith Wolf pleit voor meer ruimte voor zachte krachten, en een samenleving die wordt gestut door waarden van solidariteit, rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid en menselijke waardigheid.

Judith Wolf studeerde Andragogie aan de universiteit in Groningen. In 1990 promoveerde zij op het proefschrift ‘Oude bekenden van de psychiatrie’. Zij startte haar loopbaan bij de Riagg in Groningen, als preventiemedewerker. Daarna werkte zij bij het Trimbos-instituut in Utrecht en vervolgens bij het Radboudumc Nijmegen. Na haar benoeming in 2001 als bijzonder hoogleraar ‘Grondslagen van de maatschappelijke opvang’ zette zij bij het Radboudumc het Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg op: Impuls. Sinds 2007 was zij hoogleraar Maatschappelijke Zorg binnen de afdeling Eerstelijns geneeskunde van het Radboudumc. Vanaf die tijd was zij directeur van de Academische werkplaats Impuls, werkte zij aan de ontwikkeling van Krachtwerk, een methodiek ter ondersteuning van de participatie en zelfregie van mensen op achterstand, en was zij lange tijd hoofd van de Impuls Academie die zorgdraagt voor de implementatie van deze en andere krachtgerichte methodieken.

“Eens was ik een van jullie.”

De ontwrichtende werking van uitsluiting
en dakloosheid door de tijd heen

*Rede uitgesproken in verkorte vorm bij het afscheid als hoogleraar
maatschappelijke zorg aan de afdeling Eerstelijns geneeskunde van
de Radboud Universiteit/het Radboudumc op 28 november 2024
door prof. dr. Judith R.L.M. Wolf*

Voor Geert...

De zachte krachten zullen zeker winnen

De zachte krachten zullen zeker winnen
in ‘t eind - dit hoor ik als een innig fluistren
in mij: zo ‘t zweeg zou alle licht verduistren
alle warmte zou verstarren van binnen.

De machten die de liefde nog omkluistren
zal zij, allengs voortschrijdend, overwinnen,
dan kan de grote zaligheid beginnen
die w’als onze harten aandachtig luistren

in alle tederheden ruisen horen
als in kleine schelpen de grote zee.
Liefde is de zin van ‘t leven der planeten,
en mense’ en diere’. Er is niets wat kan storen
‘t stijgen tot haar. Dit is het zeekre weten:
naar volmaakte Liefde stijgt alles mee.

Henriette Roland Holst-van der Schalk (1869-1952)

Meneer de rector magnificus, geachte toehoorders

Graag neem ik u mee naar augustus 1976. Ik zit in de trein naar Groningen, met wat geld en een tas kleren. Op weg naar een nieuw bestaan, dat van student. Spannend, want ik weet niet hoelang de reis duurt en waar ik die nacht zal slapen.

In Groningen ging ik Andragogie studeren. Wat dat precies inhield, wist ik niet, maar wat mij aantrok en over de streep haalde, was dit: ... Andragogie gaat, eenvoudig gezegd, over 'verandering', over 'grip krijgen' en over 'groei'. En ik had een enorme behoefte daar meer over te weten.

Twee jaar eerder was ik weggelopen uit een onveilige en onvoorspelbare thuissituatie. Van een ondernemend blij kind was ik veranderd in een apathische en teruggetrokken jongvolwassene. Ik probeerde zo min mogelijk zichtbaar te zijn, om daarmee zo min mogelijk teweeg te brengen. Tot het moment dat het leven voor mij niet meer hoefde, ik een poging deed om eruit te stappen, en weglopen de enige optie tot overleven was.

In de jaren die volgden, ging het op school niet al te best, tamelijk immuun als ik was voor straf of wijze raad. Op m'n nieuwe woonplek kon ik dagen op bed liggen, depressief en vol zelfmedelijden. Tot bij mij het kwartje viel: ... mijn diploma bood mij een uitweg en daarmee een toekomst. In de trein dus naar Groningen, vol onzekerheid en spanning, maar ook vol verwachting en nieuwe energie. In de hoop op meer grip op mijn bestaan.

Mijn nieuwsgierigheid naar grip op het bestaan is de grote constante in mijn leven. Als mens en onderzoeker heb ik mij altijd verdiept in wat mensen doormaken die maatschappelijk achterop en dakloos raken en weer proberen aan te haken.

Die zoektocht werd indringender toen mijn jongere broer, Alphons, als begin twintiger ernstige psychische problemen ontwikkelde. Toen hij eind dertig was, raakte hij alles kwijt: zijn huis, partner en kinderen. En veel te vroeg, op zijn 56^e, overleed hij.

Zijn eerste periode van dakloosheid viel samen met de voorbereidingen van mijn oratie, in 2002. Bij mij zorgde dat voor kortsluiting. Hoe kon ik een wetenschappelijk betoog over dakloosheid houden, zonder mijn eigen bagage en de lotgevallen van mijn broer mee te nemen? Dat lukte dus niet. Ik kon alleen hoogleraar zijn als ik m'n hele hebben en houwen in mijn werk zou integreren en mijn eigen ervaringen zou benutten. Die verbinding met mijzelf is altijd de motor van m'n werk geweest.

Mijn afscheidsrede gaat over uitsluiting en dakloosheid. Uitsluiting betekent dat mensen niet volledig aan het maatschappelijk leven deelnemen. Dat komt omdat zij op allerlei gebied op achterstand staan: wonen, inkomen, scholing, werk, gezondheid en relaties (1,2). De meest extreme vorm van uitsluiting is dakloosheid. Dan heb ik het niet alleen over feitelijke dakloosheid – op straat leven - maar ook over woononzekerheid; bijvoorbeeld door gebrek aan huisvesting tijdelijk bij familie of vrienden inwonen, in een auto of caravan overnachten, of de dreiging van een huisuitzetting (3,4).¹ Ik heb in mijn loopbaan geprobeerd de fenomenen van uitsluiting en dakloosheid te begrijpen en de situatie van mensen op achterstand te verbeteren. Dat deed ik niet alleen, maar samen met velen hier aanwezig, waaronder mijn zeer gewaardeerde medewerkers en promovendi bij ons onderzoekscentrum Impuls.

Terugkijkend op een loopbaan van meer dan veertig jaar moet ik helaas constateren dat mensen op achterstand vandaag de dag eerder slechter dan beter af zijn. Onze samenleving is er weliswaar goed in geslaagd om voor velen grote welvaart te ontwikkelen, maar daar hebben mensen in de marge onvoldoende van kunnen mee profiteren. Integendeel.

In deze rede licht ik toe waarom mensen in de marge slechter af zijn. Ik doe dat door na te gaan hoe het in Nederland gesteld is met de condities die cruciaal zijn om als mens volwaardig mee te doen.²

Meedoen

Toename van structurele ongelijkheid

Ik begin met bronnen van bestaan die ieder mens nodig heeft, zoals huisvesting, inkomen, activiteiten, scholing en werk, en een gevoel van veiligheid. En concludeer dat die door de toegenomen ongelijkheid in onze samenleving voor meer mensen flink onder druk staan. Dat is slecht nieuws, want ongelijkheid is een structurele, hardnekkige oorzaak van uitsluiting en dakloosheid (6,7,8). Ongelijkheid wijst op het verschil tussen mensen mét essentiële bronnen voor een goed leven en mensen met weinig of geen van die bronnen (9,10). Waarbij de eerste groep hoog scoort op vinkjes voor een succesvol leven (11).

Je vraagt je af hoe die ongelijkheid mogelijk is in een welvarend en rijk land als Nederland, met een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid en zorgarrangementen. Want Nederland doet het economisch goed. De Nederlandse economie staat in 2024 op de negende plaats van de meest concurrerende economieën.³ Een ruime meerderheid van de bevolking geniet van het goede leven. Het is hier niet de plaats om een uitgebreide analyse te maken van factoren die bijdragen aan de sociale ongelijkheid. Wel stel ik, met velen, vast dat de toegenomen ongelijkheid voor een belangrijk deel het gevolg is van ruim een halve eeuw neoliberale politiek (12,13). Stadsgeograaf Hochstenbach heeft dit voor huisvesting ontrafeld. Zijn boek, getiteld ‘Uitgevoerd’, dat iedereen moet lezen, laat zien hoe overheidsbeleid de huidige wooncrisis in de hand werkte (14). Met onder meer een scherpe daling van de voorraad sociale huurwoningen en torenhoge huren op de private huurmarkt als gevolg. Een rapporteur van de Verenigde Naties bevestigde onlangs deze analyse door in kristalheldere bewoordingen te concluderen dat niet de komst van buitenlanders, maar beleid de oorzaak is

van de Nederlandse wooncrisis (15,16). Met de indringende oproep de bescherming van het recht op huisvesting te versterken (17).

Risicogroep is groter en meer divers

Het risico op uitsluiting en dakloosheid is niet alleen groter geworden, het treft ook meer groepen en andere mensen. Bovenop het tekort aan betaalbare huisvesting, hoge huurprijzen en tijdelijke huurcontracten speelt er namelijk meer. Denk aan de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de versobering van de sociale zekerheid, het achterblijven van het bestaansminimum, de stijgende kosten van levensonderhoud, en de toegenomen inkomensongelijkheid (12,13). Hierdoor lopen nu ook mensen met middeninkomens meer risico's als het gaat over bestaanszekerheid.

Opmerkelijk: sinds een maand is het aantal mensen in armoede, een groot risico van uitsluiting en dakloosheid, gedaald van 800.000 naar 540.000 (3,1 % van de bevolking in 2023). Dat komt door een andere manier van meten die nu leidend is voor de politiek (18).⁴ Voortaan tellen alleen de mensen in diepe armoede mee, met een doorsnee inkomenstekort van 16%. Wie grote moeite heeft om de eindjes aan elkaar te knopen en bij de geringste tegenslag in de problemen komt, wordt onbarmhartig uitgegumd.⁵ In 2024 kon een derde van de huishoudens in Nederland moeilijk rondkomen. Het zijn met name huurders, huishoudens met lagere en/of wisselende inkomens en jongvolwassenen die moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen en geldzorgen hebben (23). Dat geldt ook voor de 200.000 à 220.000 ‘werkende armen’ wier huishoudinkomen, hoewel zij werken, lager is dan de armoedegrens en ontoereikend (24).

Rond 9% van de huishoudens kampt met problematische schulden. Dan gaat het om rood staan, rekeningen niet kunnen betalen en/of hebben van betalingsachterstanden.⁶ Het merendeel van de huishoudens met problematische schulden (ongeveer twee derde) kampt met een combinatie van psychische problemen, laaggeletterdheid en een lichte verstandelijke beperking, bij een derde van de huishoudens gaat het louter om geldgebrek (26). Het aantal huishoudens met problematische schulden is in 30 jaar met een factor drie toegenomen (27).

Het nieuwe armoedegetal vormt een vreemd contrast met zorgwekkende berichten over de kwetsbare situatie waarin burgers in Nederland verkeren. Zo becijferde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onlangs dat de situatie van 1,3 miljoen mensen (circa een op de tien volwassenen) kwetsbaar is door zowel een stapeling van problemen als een tekort aan economische en persoonlijke hulpbronnen. Zij participeren minder, zijn vaker eenzaam en minder tevreden met hun leven dan mensen die zich niet in een kwetsbare situatie bevinden (9).⁷ Sociaal uitgesloten burgers, 4 á 5% van de volwassen bevolking, hebben naast een gebrek aan financiële en materiële middelen, achterstanden in participatie, toegang tot sociale grondrechten en culturele inpassing. Ook zij ervaren minder kwaliteit van leven. En net als bij armoede is er een sterke samenhang met een slechte gezondheid (1,2,29,30). In de grote steden zijn de percentages uitgesloten burgers hoger, tussen 7 en 11% (31).

De noodklok wordt al wat langer geluid. Zo wezen drie adviesorganen van de overheid (de Nationale Ombudsman, de Algemene Rekenkamer en het Sociaal en Cultureel Planbureau) in 2018 al op een groeiende groep van mensen die niet de zorg en ondersteuning krijgen die zij nodig hebben en waarvoor de overheid te weinig oog heeft (32). Zij leven weliswaar niet altijd in armoede, maar ook voor hen geldt dat zij een groot risico lopen op uitsluiting en dakloosheid.⁸

Dakloosheid in Nederland neemt toe. Het CBS komt begin 2024 tot een schatting van 33 duizend dakloze mensen tussen de 18 en 65 jaar (34). Dit is hoger dan begin 2022 toen het aantal nog op bijna 27 duizend lag, maar is lager dan de schatting in 2018 van bijna 40.000 dakloze mensen (29). De CBS-schatting is een flinke onderschatting⁹, gegeven ook de aanhoudende signalen vanuit de praktijk van meer mensen op straat, vooral in de grote steden, en een overvolle opvang en winteropvang (35). Helaas ontbreken betrouwbare en vergelijkbare cijfers over dakloosheid in Nederland (36).¹⁰ Een ruwe schatting momenteel komt uit op zo'n honderd-duizend dakloze mensen (14). Het is en blijft voorlopig natte vinger werk. Er wordt nu wel weer actie ondernomen om een landelijk beeld te krijgen (38,39).¹¹ Ook investeren veel gemeenten momenteel in tellingen op basis van de brede ETHOS-definitie van dakloosheid (40-42).

Hoe dan ook is het beeld achterhaald van vele dakloze mensen op straat met ernstige psychische en verslavingsproblemen, een groep die rond de eeuwwisseling in de grote steden dominant was. Het waren voornamelijk mannen, van rond de veertig, die onder mensonterende en zeer onveilige omstandigheden probeerden te overleven, zoals destijds in de ‘junken-tunnel’ in Utrecht.¹²

De afgelopen decennia maken, ook internationaal, een trend zichtbaar van meer uitgesloten en dakloze jongeren en gezinnen, waaronder veel eenoudergezinnen van jonge moeders met kinderen en meer gescheiden personen (43,44,45). De ETHOS tellingen bevestigen de verborgen dakloosheid onder vooral vrouwen, jongeren en kinderen (41,42)¹³. Andere groepen die zich de afgelopen jaren nadrukkelijk hebben aangediend zijn de economisch dakloze mensen¹⁴ (46,47) en de dakloze arbeidsmigranten¹⁵ (48,49).¹⁶ Door de risicovolle koppeling van arbeid aan huisvesting, staan laatstgenoemden bij verlies van werk vrijwel direct op straat. Mede op basis van internationaal onderzoek kan de onterechte aanname, dat de populatie dakloze mensen vrijwel uitsluitend zou bestaan uit mensen met complexe en meervoudige problematiek met veel behoeften aan hulp, de prullenbak in (51).

Onverdiende ongelijkheden

Niet iedereen in Nederland heeft een even grote kans om uitgesloten en dakloos te raken. Voor mensen die hoog scoren op de vinkjes voor een succesvol leven is dat risico nihil. Risico lopen vooral mensen met een laag inkomen, een laag opleidingsniveau, een niet-Westerse migratieachtergrond, beperkte cognitieve vermogens, en eenpersoonshuishoudens en eenoudergezinnen (1,2,9,29). Mensen met deze negatieve vinkjes zijn oververtegenwoordigd in groepen uitgesloten en dakloze mensen (52,53,54,55). Dit beeld kan ons echter gemakkelijk op het verkeerde been zetten. Ook ons onderzoek wijst op subgroepen mensen die beter af zijn als gevolg van, onder andere, een hogere opleiding, in Nederland geboren en getogen, weinig tot geen gezondheidsproblemen en sociale steun (56,57).

Dat brengt mij bij een belangrijke vraag in het kader van het vormgeven van bestaanszekerheid: hoe helpend is in Nederland het systeem van maatschappelijke instituties hierbij? In hoeverre ervaren mensen dat zij ertoe doen,

een gemakkelijke toegang hebben tot bronnen, rechten en zorg? Denk aan de gemeentelijke sociale dienst, het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) voor uitkeringen bij onder meer werkloosheid en arbeidsongeschiktheid, en organisaties die opvang en ondersteuning bieden.

Ertoe doen

Als schot voor de boeg alvast mijn conclusie: maatschappelijke instituties zijn in toenemende mate zélf een systeem van uitsluiting geworden. Iets wat de overheid zelf onderkent, bijvoorbeeld bij de uitvoering van de Participatiewet. Als mensen eenmaal in een proces van uitsluiting zijn beland, worden zij door de ‘systeemwereld’ verder naar buiten geduwd, naar de marge van de samenleving (58,59). Ik noem drie kwesties die hierbij vooral een rol spelen.

Moeizame toegang

Ten eerste is dat de moeizame toegang tot ‘het systeem’. Ik licht toe wat het moeizaam kan maken (9,53, 58-60).

- Er zijn nogal wat mensen die recht hebben op toegang – denk aan huur- en zorgtoeslag en bijzondere bijstand – maar daar geen gebruik van maken. Bijvoorbeeld omdat zij hun rechten niet kennen, informatie missen, uit schaamte, of uit wantrouwen en angst voor dossier-

opbouw en terugvorderingen.

- Daarnaast zijn er mensen die toegangsrecht hebben, maar die het niet lukt om toegang te krijgen. Bijvoorbeeld door de complexiteit van wettelijke regelingen die elkaar soms ook tegenwerken of elkaars werking teniet doen, ingewikkelde procedures en formulieren, financiële drempels, de digitalisering van de systemen en het gemis van vaardigheden om zo toegang te krijgen, onvoldoende beheersing van de Nederlandse taal én het gebrek aan steun bij het krijgen van toegang.
- Mensen die in hun pogingen afhaken of bewust van gebruik van diensten en voorzieningen afzien vanwege de financiële kosten, zoals van het bellen of het openbaar vervoer naar instanties, het niet kunnen betalen van extra in rekening gebrachte kosten en boetes, zoals bij de zorgverzekeraar vanwege achterstallige zorgpremies (ook wel aangeduid als ‘boete op armoede’) of vanwege te betalen eigen bijdragen.

“Om normale zaken te regelen was ik 35 euro beltegoed kwijt per dag. Eigenlijk in die communicatie... [...] Voor mij is het op een gegeven moment een groot paars krokodillenverhaal.”

Man geconfronteerd met dreigende huisuitzetting

- Niet te vergeten zijn de mensen die toegang hebben én krijgen, maar door verscherpte regelgeving buiten de boot vallen. Denk aan de veranderingen in de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten.
- Verder ervaren mensen drempels door gestelde voorwaarden aan hun rechten, zoals bij de schuldhulpverlening. Die drempels zijn niet zelden bewuste keuzes van beleidsmakers om het gebruik - en dus de kosten - onder controle te houden (53). Denk aan in- en exclusiecriteria bij het krijgen van bijstand, schuldhulpverlening en opvang en ondersteuning. Die criteria maken het verschil of burgers al dan niet van hun rechten gebruik kunnen maken. Ik zal dit met een voorbeeld illustreren.

Bij de poort van de maatschappelijke opvang wordt onderscheid gemaakt tussen rechthebbenden en niet-rechthebbenden.

Rechthebbenden zijn mensen die naast een huisvestingsvraag een zorgvraag hebben, vanwege psychische problemen. Door die combinatie is er voor hen plek in de opvang.

Niet-rechthebbenden zijn mensen met uitsluitend een huisvestingsvraag. Zij krijgen geen toegang tot opvang

omdat ze geen psychische problemen hebben en ‘zelfredzaam’ zouden zijn. Tot de niet-rechthebbenden horen onder meer mensen die na relatieconflicten en echtscheiding het huis verlaten, remigranten en mensen die dakloos worden na verlies van werk, waaronder de arbeidsmigranten. Deze mensen wordt om vergelijkbare redenen ook lang niet altijd een briefadres verstrekt, terwijl inschrijving in de Basisregistratie Personen essentieel is om alles in het leven geregeld en georganiseerd te krijgen (53,58,59).¹⁷

Zo’n vijf jaar geleden deed de Nationale ombudsman een oproep: doe iets aan de problematiek van adresloze zelfredzame mensen, want door de uitsluiting komen ze vaak van de regen in de drup en hebben ze uiteindelijk toch hulp nodig (63).

Lokale overheden en uitvoerders hebben veel invloed op de beslissing mensen al dan niet toegang te verlenen tot diensten en toeslagen.¹⁸ Bij die beslissing spelen onder meer politieke opvattingen mee, de houding tegenover de meest kwetsbaren, en de complexe, vage, multi-interpretabele wet- en regelgeving (60). Denk bij dat laatste maar aan de fouten van het UWV bij het berekenen van de arbeidsongeschiktheidsuitkering¹⁹ en de indexeringsproblemen bij mogelijk tienduizenden mensen (65). Met bestaande grote verschillen in aanpak tussen gemeenten, bijvoorbeeld van armoede en dakloosheid, resulteert de relatieve handelingsvrijheid in een hoge mate van rechtsongelijkheid. In diverse toonaarden horen we vandaag de dag, mede vanwege de kinderopvangtoeslagenaffaire, over de ‘verbroken belofte van de rechtstaat’ (66,67).

Verdwenen menselijke maat

Dan ga ik nu in op een tweede factor die meespeelt bij uitsluiting door ‘het systeem’. Dat is de verdwenen menselijke maat. Ook ons onderzoek bevestigt de

verdwenen menselijke maat in de communicatie met mensen die afhankelijk zijn van instituties. In plaats van te luisteren naar hun verhaal, aan te sluiten bij hun specifieke behoeften, om zo de wetgeving naar de bedoeling toe te passen, zijn uitvoeringsorganisaties en uitvoerders eerder geneigd de wetgeving naar de letter te volgen (53,60).²⁰ De mensen ervaren keer op keer dat instanties hen niet serieus nemen en vanuit een respectloze en onverschillige houding als nummer behandelen (53,68,69). Met als gevolg dat mensen afhaken en het vertrouwen verliezen in overheden en hulpverlening.

“Je wordt niet gezien en niet als een individu behandeld. Ze kijken niet naar waardoor het allemaal is gekomen; hoe is die persoon daarin gerold? Nee. Helemaal niks.”
Dakloze man

Ondersteuning onder druk

Ten derde wil ik wijzen op de groeiende problemen bij het professioneel ondersteunen van mensen die te maken hebben met uitsluiting en dakloosheid. Die ondersteuning staat de laatste decennia zodanig onder druk dat gesproken wordt van ‘een perfecte storm’ (70,71). Professionals ervaren hun werk als steeds zwaarder. Dat heeft, zo stelden wij in onderzoek vast, minder te maken met hun cliënten, maar des te meer met systemische factoren. Denk aan de personeelschaarste, de moeite om indicatiestellingen en beschikkingen voor cliënten te krijgen, en natuurlijk de lange wachtlijsten voor huisvesting en bij organisaties zoals van jeugdzorg en GGZ (72).

“In de afgelopen maand zijn vijf á zes mensen met een Wlz-indicatie dakloos geraakt omdat geen enkele instelling mogelijkheden ziet en die cliënten dan maar overlaten aan de nachtopvang.”

Beleidsmedewerker van opvang

De effecten van marktwerking spelen hier doorheen. Over de onbedoelde negatieve gevolgen van marktwerking in de zorg publiceerde Geert, mijn partner, in 1990 al een indringend proefschrift (73). Terecht meende hij dat je een publieke dienst onmogelijk als product kunt verkopen.

Ook wij zijn in de uitvoering diverse onbedoelde negatieve effecten van marktwerking en openbare aanbesteding op het spoor gekomen. Professionals voelen zich in hun werk regelmatig klemgezet. Aan de ene kant hebben ze te maken met de eisen van financiers, die via indicatiestelling en beschikking in hoge mate de doelen in de begeleiding bepalen. Aan de andere kant willen ze zo goed mogelijk inspelen op de behoeften van hun cliënten en naastbetrokkenen (53,69,74).

“Doordat hulpverlening financieel aangestuurd wordt, doen mensen vaak niet meer dan wat ze geacht worden aan hulp te geven vanuit hun eigen kader. Je krijgt immers niet betaald wat je meer doet. Hierdoor is van verbinden en versterken geen sprake.”
Medewerker van opvang

De aanwijzingen van financiers voor wat er in de begeleiding moet gebeuren, maakt dat professionals geneigd zijn vooral ‘hun eigen ding te doen’ en ‘op hun eigen eilandje te blijven’. Samen met andere betrokkenen in de situatie kijken en doen wat nodig is, komt daarmee onder druk te staan. Bij complexe zorgsituaties blijft hierdoor de verantwoordelijkheid, en daarmee de actie, nogal eens in het midden liggen. Door de institutionele druk voelen professionals zich vaak niet bij machte om voor hun cliënten georganiseerd te krijgen wat nodig is, ondanks de rijkdom aan regelingen en aanbod. Ze dreigen, net als hun cliënten, in de systemen vast te lopen (53,69,71,72). Daar komt bij dat professionals veel druk ervaren om ‘productie te draaien’, om daarmee voor de organisatie zoveel mogelijk budget te waarborgen. De huidige financiering van de ondersteuning brengt voor professionals veel administratie- en registratietaken met zich mee, die bijdragen aan de ervaren hoge werkdruk. Ook noemen zij vanwege bezuinigingen een verschuiving van taken: mbo-geschoolde collega’s worden nu geacht taken van hbo-geschoolde collega’s over te nemen. De mix aan factoren in hun werk en de context daarvan doen afbreuk aan het werkplezier van professionals. Steeds vaker stellen zij zichzelf de vraag:

waarom ben ik ooit dit werk gaan doen?

Kort samengevat stel ik het volgende vast:

In de afgelopen decennia zijn vanuit de **systeemwereld** de structurele condities voor bestaanszekerheid in Nederland verslechterd; er kwamen risicofactoren van uitsluiting en dakloosheid bij; het risico op afglijden treft een grotere groep mensen; het is voor mensen steeds lastiger om hun rechten uit te oefenen en toegang te krijgen; en – tot slot – er is groot gebrek aan huisvesting en de ondersteuning staat in toenemende mate onder druk. Meedoen is lastiger en in vergelijking met de markt doen burgers er minder toe.

Een volgende vraag is hoe het staat met de condities in de **leefwereld**: erbij horen en jezelf zijn. Die zijn namelijk evenzeer van belang voor bestaanszekerheid en deelname aan de samenleving.

Erbij horen

Meer afstand en polarisatie

Ik wijs op enkele belangrijke veranderingen in onze maatschappij:

- We zijn met meer, in 2024 met 18 miljoen. We tellen meer ouderen, vergrijzen, leven vaker alleen en het

aantal eenpersoonshuishoudens groeit, onder andere door meer echtscheidingen. Familie en vrienden bevinden zich fysiek meer op afstand. De toenemende behoefte aan huisvesting, ook van statushouders, wringt steeds sterker met het beschikbare woonaanbod (14).

- We leven meer in onze veilige bubbels van gelijkgestemden, hebben weinig contact met ‘de ander’, zijn over ons eigen leven best tevreden en willen dat vooral zo houden.²¹ De segregatie, die samengaat met ongelijke kansen, wordt groter (75). De sociale samenhang staat mede hierdoor onder druk (75,76,77).²²
- We zijn voor onze communicatie en contacten inmiddels in hoge mate afhankelijk van techniek en apparatuur. Daarvan maken we met zodanige verve gebruik dat we, zeker in de grotere steden, op straat elkaar neigen straal voorbij te lopen.
- We ervaren meer polarisatie, met de politiek als schouwtoneel die wij-zij tegenstellingen aanwakkert, onverdraagzaamheid voedt en de sfeer in onze ‘kortelontjes-samenleving’ er niet beter op maakt. En het vertrouwen in de politiek vermindert (78-80).
- We ervaren, al jaren, een groeiend gevoel van onbehagen en onrechtvaardigheid (81,82). We voelen ons machteloos en murw in het licht van de vele bedreigingen – oorlogen, klimaat- en natuurrisico, energiecrisis, wooncrisis - en we missen een politieke visie en hoopvol toekomstperspectief (83).

Niet op de ladder van de klassenmaatschappij

In hoeverre ervaren mensen in de marge dat zij erbij horen? Helaas klinkt door de jaren heen in vrijwel al hun verhalen steeds dezelfde ervaring door: zij voelen zich een tweederangs-, of zelfs derderangsburger.

“Eens was ik een van jullie.”

Dat is wat de mensen ons laten weten (84).

Saillant om hierbij te vermelden is dit: ...In de onlangs vastgestelde klassenstructuur van het SCP is nauwelijks de klasse opgenomen van de mensen die in deze rede centraal staan (28).²³ Domweg omdat het SCP-onderzoek is gebaseerd op een steekproef uit de bevolkingsregistratie en nogal wat uitgesloten en dakloze mensen in die registratie ontbreken, waaronder de ongedocumenteerden en de spookburgers.²⁴

Het gevoel van veel mensen er niet meer bij te horen, kan niet worden afgedaan als een persoonlijke beleving. Ik heb dat zelf ondervonden. Tijdens een informatie-

bijeenkomst probeerde ik inzicht te geven in het wel en wee van dakloze mensen met psychische en verslavingsproblemen. De zaal zat vol buurtbewoners die tamelijk heftig reageerden. Dat de bijeenkomst weinig soelaas bood, bleek de volgende dag: het beoogde gebouw voor een hostel ging in vlammen op.

Afstand

In haar essays over liefde laat filosofe Martha Nussbaum zien dat gevoelens van morele verantwoordelijkheid en mededogen met de ander, verband houden met de afstand tussen mensen. Hoe groter die afstand, hoe moeilijker het voor mensen is om zulke gevoelens te laten doordringen. Met als gevolg een geringere neiging om iets voor de ander te doen (86). Jaarlijks via de media gemeld krijgen hoeveel dakloze mensen er zijn, heeft dan iets weg van luisteren naar een minder goed weerbericht. Wellicht niet zo plezierig om te horen, maar je echt raken?

De afstand is niet automatisch onwil. Verbondenheid - het gevoel bij elkaar te horen en er voor elkaar te zijn - is een basisbehoefte van mensen (87,88). Mensen willen vaak wel wat doen, maar weten niet hoe of wat (69). Zoals buurtbewoners die zich zorgen maken over bewoners in de wijk, zoals bij onbegrepen gedrag, en niet weten waar zij met hun signalen terecht kunnen en of er wel wat mee gebeurt. Of het onvermogen van mensen in minder veerkrachtige en draagkrachtige wijken met concentraties mensen op achterstand, domweg omdat velen zelf hun hoofd boven water proberen te houden.

De afstand waarover ik spreek, leidt er ook toe dat mensen die zich uitgesloten voelen, vrijwel altijd een scherp onderscheid maken tussen ‘wij’ en ‘zij’. ‘Wij’ is de groep waartoe zij zichzelf rekenen. ‘Zij’ dat zijn de

mensen die het in hun ogen goed voor elkaar hebben. Hun ervaring stemt overeen met de constatering dat in Nederland de hardnekkige ongelijkheid naadloos samengaat met een even hardnekkige gelaagdheid (13,28). Die gelaagdheid komt door verschillen in sociale en culturele bronnen, zoals een sociaal netwerk, mensen om op terug te vallen voor emotionele en praktische hulp, een gezonde leefstijl en de nodige sjeu in het leven (naar het café gaan, met de kinderen een dagje naar een pretpark) (28,76,89).^{25 26} Hoe staat het met deze sociale en culturele bronnen van de mensen in de marge?

Nare jeugdervaringen

Duidelijk is, dat waar je wieg heeft gestaan, uitmaakt. Bij nogal wat mensen is de route naar dakloosheid, via een spoor van armoede en ontwrichting, terug te voeren naar hun jeugd. Die constatering is niet nieuw, integendeel (6,90,91).

“Ik ben al van kinds af aan langs de weg. Het is goed zo. Ik heb tegen mezelf gezegd dat ik langs de weg wil sterven. Daar heb ik geleefd en daar ga ik dood.”
Dakloze man

In onze cohortstudie bleek dat 40% van de dakloze mensen die zich bij de opvang meldden in hun kindertijd was mishandeld en verwaarloosd (92). Die eufemistisch aangeduide nare jeugdervaringen, een belangrijke risicofactor voor dakloosheid, werpen hun schaduwen ver vooruit.²⁷ Hoewel de Blijf van m'n Lijf huizen, waar ik zelf ooit als vrijwilliger werkte, dit jaar - 2024 - vijftig jaar bestaan, valt er weinig te vieren. Het zijn niet alleen de vrouwen die te maken hebben met huiselijk geweld. In ons onderzoek naar de kinderen die met hun moeders meekwamen naar de vrouwenopvang vonden we bij 17% sterke aanwijzingen voor mishandeling en verwaarlozing. Daarnaast had 39% contact met jeugdzorg en/of kinder-

bescherming. En 13% stond onder toezicht en/of was uit huis geplaatst (93). Professionals wijzen ons met regelmaat op patronen van intergenerationele overdracht van geweld en zien dat een deel van de kinderen die op jonge leeftijd met ouders naar de opvang kwamen, zich jaren later zelf als cliënt bij de opvang aanmelden.

Eenzaamheid

Helaas bevestigt onderzoek ook keer op keer dat mensen die achterstand ervaren, eenzamer zijn dan de gemiddelde Nederlander (55,91,94-97).²⁸ Relaties met familie, kinderen en vrienden zijn breekbaar of verbroken, netwerken kleiner en eenzijdiger. Ook hebben mensen lang niet altijd een zinvolle daginvulling en missen zij contact met anderen via het gezamenlijk doen van activiteiten. Eenzaamheid is een bekende risicofactor van dakloosheid, terwijl dakloosheid eenzaamheid ook (verder) in de hand werkt.

“Ik sta bewuster stil bij mijn verleden als je nuchter ben. Ik kom uit mijn roes en merk dat ik nu helemaal alleen ben, alleen in een hele koude maatschappij.”
Dakloze vrouw

Familie en vrienden zijn over het algemeen welwillend om steun te bieden, en springen vaak bij, met onderdak en geld (98,99). Op den duur kan de belasting voor de naasten echter dusdanig groot worden dat aan de steun een eind komt. De mensen willen zelf ook niet altijd om hulp vragen in het besef dat familie of vrienden zelf moeite hebben om hun hoofd boven water te houden, of om te vermijden dat zij in het krijt komen bij de ander en daarvoor later zullen moeten boeten. Sommige mensen proberen ook bewust ´foute vrienden´ te vermijden die hen op het pad hebben gebracht van verslaving of criminele activiteiten (99-101).

“Alle mensen van vroeger zitten in de shit. Daar ga ik niet meer mee om.”
Man die vanuit de opvang zelfstandig is gaan wonen

Het is meer dan dertig jaar geleden dat onderzoekers ´thuislozen´ typeerden als contactgestoorde Einzelgänger. Ik citeer: ´Louter naar de presentatie kijkend valt het gebrek aan sociale aanpassing natuurlijk het meest op. Het gaat om mensen, die zich door hun afwijkende omgangsvormen (vies eten, niet wassen, bizarre conversatie, verzamelwoedes) buiten het gewone plaatsen.´ (37: 3). Zo'n typering, waar ik me destijds overigens bijzonder aan ergerde, is tegenwoordig vrij ondenkbaar. Beter weten we nu, dat door het dagelijks moeten overleven en een overbelast brein mensen in de marge moeite hebben om zich voor anderen open te stellen, hiervoor minder mentale ruimte hebben. Wat ook niet helpt zijn negatieve ervaringen met anderen, in de vroege kindertijd of actueel. Eerder bestaat bij mensen, uit zelfbescherming en behoud van controle, de neiging om geen verbinding aan te gaan en afstand te houden om daarmee ook hernieuwde pijn van teleurstellingen te vermijden. De moeite om anderen dichterbij te laten komen en toe te laten heeft als onbedoeld gevolg dat mensen zich van noodzakelijke steun en warmte onthouden. Veelzeggend in dit verband is wat wij telkens weer in onze onderzoeken vaststelden: mensen zijn (zeer) eenzaam en hebben weinig contacten, maar geven tevens aan geen behoefte te hebben aan hulp bij het opbouwen en versterken van hun netwerk (55,95,96).²⁹

Geen geld

Wat in pogingen om erbij te horen niet helpt is het chronische gebrek aan geld. Met per week gemiddeld 40 à 50 euro aan besteedbaar inkomen hebben mensen geen budget om wat sjeu aan het leven te geven.

Met iemand een pilsje drinken in het café, zit er niet in. Een sport- of hobbyclub is te duur. Met de kinderen een uitstapje maken? Geen geld voor. Een cadeautje kopen voor een jarige lukt niet, dus wordt die verjaardag overgeslagen. Deze ervaringen maken hen, zoals ze zelf zeggen, chagrijnig en depri (55,97,99,101).

“Ik krijg nét te weinig om fatsoenlijk van te leven en nét te veel om dood te gaan.”
Man die vanuit de opvang zelfstandig is gaan wonen

Jezelf zijn

Eigen redzaamheid?

Jezelf kunnen zijn is belangrijk voor een goed leven. Dan gaat het om de ervaring controle te hebben over jezelf en je leven, over weerbaarheid en perspectief. Daar sta ik nu bij stil. Hoe houden mensen op achterstand zich in de samenleving staande en wat verwachten wij daar als samenleving van? In mijn oratie, ruim twintig jaar geleden, waarschuwde ik al voor de onbedoelde, negatieve gevolgen van een toen al merkbare beleidsverschuiving: ... van bescherming naar activering (103). Al eerder deed de overheid steeds meer stappen terug. De verzorgingsstaat werd ingeruild voor de participatiesamenleving. Mensen hebben nog steeds rechten, maar bij problemen moeten zij en hun naasten eerst zelf aan de bak.

En moeten zij hun rechten verdienen of waarmaken door aan allerlei voorwaarden te voldoen, die soms volstrekt willekeurig zijn als gevolg van verschillen in lokaal beleid. Denk aan het briefadres en de regiobinding. De verwachting van de eigen redzaamheid heeft de praktijk niet onberoerd gelaten. Bij werkloosheid en inkomens- en schuldenproblematiek bijvoorbeeld zijn uitvoerders onderscheid gaan maken tussen ‘niet-kunners’ en ‘niet-willers’. Om bij ‘niet-willers’ direct over te gaan tot kortingen of dwangmaatregelen, zoals loonbeslag (104,105). En ja, mensen willen soms niet meer, maken soms minder verstandige keuzes, gooien soms hun eigen glazen in. Dat geven ze vaak zelf toe.

Lange tijd werd dakloosheid in Nederland ook vooral begrepen vanuit tekorten in persoonlijke vermogens, gemis aan bindingen en het resultaat van een jarenlang proces van non-adaptatie. En waren termen gangbaar als ‘maatschappelijk gehandicapten’ en ‘misfits’ (106,107). We weten, beter dan zo’n veertig jaar geleden, hoezeer structurele ongelijkheid en gelaagdheid in de samenleving negatief uitwerken op de mate waarin mensen op achterstand grip hebben op hun bestaan, en hoezeer dat verlies van zelfcontrole negatief doorwerkt op hun zelfbeeld, handelingsvermogen en gezondheid.

Het huidige wensbeeld van de eigen redzaamheid strookt niet met hoe het mensen in het dagelijks leven vergaat. Drie factoren spelen daar een belangrijke rol bij.

1. Aanhoudende onzekerheden

Om te beginnen wijs ik op de aanhoudende onzekerheden waarmee mensen in de marge te maken hebben. Dakloosheid, zo tonen ook onze cohortstudies aan, is geen stabiele toestand met een duidelijk begin- en eindpunt, maar een permanente staat van uitsluiting met veel bestaans- en woononzekerheid (52-55,108). Op welk moment je in de levens van deze mensen de peilstok ook plaatst, hun situatie blijft vooral door financiële problemen en woonproblemen zeer kwetsbaar. Hierbij hebben mensen ook de meeste behoeften aan ondersteuning. Ter illustratie noem ik ons onderzoek naar een groep dakloze mensen in Amsterdam. Vijf en een half jaar na aanmelding bij de opvang was weliswaar hun leefsituatie wat verbeterd - velen waren onderdak - maar bij de meerderheid waren de risico’s op dakloosheid niet veranderd. Mensen hadden schulden, geen geld voor elementaire levensbehoeften als voeding en kleding, hadden geen werk of activiteiten, weinig steun van familie en vrienden en een slechte gezondheid (109, 110). Ook ons onderzoek naar huurders met een dreigende huisuitzetting verduidelijkt de woononzekerheid. Bijna een derde van deze mensen was één of twee keer gedagvaard vanwege een procedure tot huisuitzetting; 7% was al een keer uit huis gezet, en een op de vijf was eerder dakloos geweest (57).

“Ik zou niet weten hoe ik hier uit kom. Stel dat ik op straat kom, dan weet ik niet waar ik naar toe moet. Bovendien ben ik al een keer dakloos geweest, vijf jaar lang. Toen ben ik uit huis gezet. Ik zoek naar werk, maar ze hoeven je niet met vijftig. Het lukt niet.”
Man geconfronteerd met dreigende huisuitzetting

Door aanhoudende bestaansonzekerheid verandert het ruimte- en tijdperspectief van mensen. De blik is vooral naar binnen gericht en beperkt tot het hier en nu.

Het leven is puur overleven. Mensen komen in een leegte zonder hoop op een betere toekomst. En raken vervreemd van zichzelf en anderen, en van wat voor hen van waarde is. Stigmatisering en criminalisering van dakloze mensen door de media én door wet- en regelgeving en de handhaving daarvan duwen mensen verder naar en over de rand.³⁰ Denk aan de boetes voor bedelen en eten, drinken en plassen in de openbare ruimte, en de gebiedsverboden. Die stigmatisering en criminalisering maken herhuisvesting en herstel nog moeilijker dan die al zijn (111,112). Op den duur neigen mensen de aan hen toegekende negatieve identiteiten – van dakloze, junk, loser, uitkeringstrekker - en de hieraan verbonden stigma’s – eigen schuld, luiheid – over te nemen, en kunnen zij overtuigd raken van eigen waardeloosheid en het gevoel er niet meer bij te horen (84,103).³¹

2. Slechte gezondheid

Ten tweede noem ik de vaak slechte gezondheid³² en beperkte zelfzorgmogelijkheden (114-116).³³ Ook die ondermijnen het gevoel van controle en het probleemoplossend vermogen. Bovendien heeft een niet onaanzienlijk deel van de mensen, in de cohortstudie rond 40%, licht verstandelijke beperkingen (56,117).

Tegenwoordig is er gelukkig wel meer aandacht voor de trauma’s die dakloze mensen ervaren en hebben ervaren. In zijn imposante boek met de veelzeggende titel ‘The body keeps the score’ laat Van der Kolk zien hoe trauma diepe sporen nalaat in lichaam, brein en bewustzijn en fors verlies van controle geeft over jezelf en je bestaan (118). Verlies van huisvesting, bijvoorbeeld door een uitzetting, kan traumatisch zijn.

“Misschien doen we nu niks, maar dat komt omdat het vastzit in ons hoofd. Werkers zouden moeten kunnen zien wat het probleem is en dat wij nog niet verloren zijn.”
Dakloze jongere

Uitsluiting laat in het menselijk lichaam dezelfde alarmbellen rinkelen als fysieke pijn en letsel, en doet dus ook letterlijk pijn (119,120).

3. Stress en spanning

Op de derde plaats wordt de weerbaarheid en eigen probleemoplossing bemoeilijkt door de aanhoudende stress en spanning van het dagelijks overleven, voor een niet onaanzienlijk aantal vanaf de kindertijd en onder invloed van negatieve vinkjes. En niet uit te vlakken: ... door alle verlies en verdriet. Menigeen is in rouw.³⁴ Porter heeft een prachtig boekje geschreven over rouw (121). Het is als een ding met veren, een kraai, die de regie overneemt. Die zegt: “Ik ga pas weg als je me niet meer nodig hebt, het tijd is om op te krassen” (pag.7).

Rouw laat zich niet sturen. Zeker niet in situaties van aanhoudende bestaansonzekerheid en weinig steun. Combinaties van stress, spanning, rouw en wanhoop tasten het vermogen van mensen aan om helder te denken, situaties te overzien, doelen te stellen, te plannen en actie te ondernemen (122,123). Als zij telkens ervaren dat wat zij ook doen, hun situatie niet verbetert, dreigt de motor af te slaan; dreigen mensen te vervallen in apathie (103,124).³⁵

“Ik kan het niet aan, het lukt me niet, mijn spullen inpakken. Ik ben op, ik wil gewoon niet weg! Ik heb zelfs gedacht: mijn zoon, moet ik hem dan maar een pompstation laten overvallen? Ik probeer het op een eerlijke manier te doen, maar ik ben echt wanhopig.”
Vrouw geconfronteerd met dreigende huisuitzetting

“Als je alles bent kwijtgeraakt kan ‘t je niets meer schelen, ‘t is een lange weg geweest om eruit te komen.”
Dakloze man

Geachte aanwezigen, hoe nu verder?

Mijn conclusie is helder: mensen in de marge zijn vandaag de dag slechter af. De groeiende ongelijkheid en gelaagdheid leiden tot toenemende verschillen in gezondheid, levenskwaliteit en levenskansen. Dat burgers in Nederland uitburgeren en naar de marge van de samenleving worden geduwd, heb ik nu vele malen scherper op mijn netvlies dan ruim twintig jaar geleden, bij het uitspreken van mijn oratie (103). Onze samenleving biedt de mensen minder collectieve bescherming, stelt hogere eisen en doet een irreëel beroep op hun redzaamheid en hun omgeving. Behalve de politiek, lijkt ook de samenleving in een overlevingsstand te verkeren. Verlies van collectieve controle domineert (123), terwijl bij mensen op achterstand verlies van individuele controle overheerst.

Nog geen maand geleden riep het Centraal Planbureau de overheid op knopen door te hakken over de toekomst van het land (126). Het CPB schetst vier scenario's met als kernvraag: in welke samenleving willen wij leven? Mijn visie komt het meest in de buurt van het scenario 'Samen'. Hiervoor geef ik graag enkele suggesties en principes mee, daarbij leunend op de sociale kwaliteit benadering (127).

Richtinggevende waarden

Allereerst pleit ik voor solidariteit. In een solidaire gemeenschap staat niet het 'ik' maar het collectief centraal (128,129).³⁶ Met als achterliggende gedachte dat een mens alleen mens kan worden en zijn potentieel kan realiseren, als dit gebeurt via wederkerige relaties met anderen: 'I am because we are' (130). Elk lid krijgt, als deel van het collectief, de ruimte om zichzelf te ontplooien en heeft daarnaast ook een rol om voor iedereen in de gemeenschap 'het goede' te realiseren, om solidair met de ander te zijn.

Solidariteit

Solidariteit betekent meer ruimte voor zachte krachten, zoals Henriette Roland Holst dat in haar gedicht zo mooi beschreef. Zachte krachten voorzien natuurlijk niet in een basis in ieders bestaan. Wel voeden die krachten een onderstroom van mededogen en medemenselijkheid. En dat is onontbeerlijk om met elkaar verbinding en bestaanszekerheid voor iedereen te realiseren.

Het idee van een solidaire gemeenschap kunnen we gemakkelijk afdoen als wensdenken. Maar in ons land bestaan al veel initiatieven in die richting, met inzet van veel vrijwilligers. Denk aan de activiteiten voor het versterken van de sociale basis in de wijken (131,132).³⁷ En aan goede voorbeelden, zoals de herstelacademies en de krachtpunten in de wijken die mensen het gevoel geven weer gezien en gehoord te worden, erbij te horen en weer mens te zijn. En helpen voorkomen dat mensen afglijden en uitvallen (134,135).

"Ik heb veel meer plezier in mijn leven, dat komt door de mensen hier en omdat ik hier altijd terecht kan voor bijvoorbeeld een praatje. Ik ben het wijkatelier heel erg dankbaar, en vind het heel fijn dat dit er is."

Bezoeker van een inloopvoorziening

"Medewerkers hebben mij geholpen met brieven schrijven naar de woningbouw, contact leggen met energiebedrijven. [...] Ik heb geregeld dat ik [mijn schulden] in termijnen kan betalen. [...] Anders hadden zij mij al lang op straat gezet."

Bezoeker van een inloopvoorziening

Rechtvaardigheid

Wat op de tweede plaats onmisbaar is, is rechtvaardigheid, ofwel de erkenning en ondersteuning van de rechten van mensen, zoals het recht op huisvesting,^{38 39 40} werk, onderwijs en veiligheid.

Als het om rechtvaardigheid gaat, sluit ik weer aan bij de rechtsfilosoof Rawls. Hij vindt dat de overheid de onverdiende ongelijkheden moet aanpakken vóórdat mensen in de problemen komen. De willekeur van het lot – de pech van minder capaciteiten en kansen, ingrijpende gebeurtenissen en sociale omstandigheden die domtoeval zijn – heeft dan minder impact op de levens van mensen. En alleen dan is het fair om mensen verantwoordelijk te houden voor hun keuzes en bestaan, stelt Rawls.⁴¹ Dit is des te prangender omdat pech en onzekerheden ingebakken zijn in de huidige risicosamenleving waarin, zeker voor degenen met de nodige negatieve vinkjes, het leven al gauw een risicovolle onderneming is (138).

Gelijkwaardigheid

Als derde pleit ik voor gelijkwaardigheid, ofwel een rechtvaardige verdeling van de schaarse bronnen voor een goed leven, zonder aanzien des persoons (127). Met het oog op bestaanszekerheid voor iedereen (139).

Te beginnen met een verhoging van minimumloon, bijstand en toeslagen. Bij een evenredige verdeling zijn de minst bevoorrechten geen pechvogels en evenmin object van liefdadigheid of medelijden, maar medeburgers aan wie wederkerigheid verschuldigd is. Als we op deze basis van gelijkwaardigheid onze wet- en regelgeving en instituties anders zouden inrichten dan kan een onderklasse worden vermeden en blijven ook de minst bevoorrechten beseffen dat zij ‘erbij horen’ (128).

Menselijke waardigheid

Als laatste vraag ik aandacht voor menselijke waardigheid. Hoewel het besef groeit dat het mantra van eigen redzaamheid voor veel burgers te hoog gegrepen is, leidt dat in beleid en praktijk nog lang niet overal tot anders handelen.⁴² Met de Nationale ombudsman en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid doe ik een oproep (122,63). Stop met verschil maken tussen ‘rechthebbenden’ en ‘niet-rechthebbenden’, tussen ‘niet-kunners’ en ‘niet-willers’, want voor een grote groep mensen pakt dit verkeerd uit.⁴³

Veel mensen over wie ik gesproken heb, staan voor de immense opgave om tegen alle verdrukking in de draad weer op te pakken en (weer) in te burgeren. In zo’n proces heb je anderen nodig die het vlammetje niet uitblazen, maar het vuurtje aanwakkeren. Dat is precies wat Krachtwerk, de methodiek die ik samen met de praktijk ontwikkelde, doet (124).

“Ik had een negatief zelfbeeld. Op den duur ga je geloven wat ze allemaal over je zeggen. Nu is dat anders ... Ik heb ontdekt dat ik goed voor mezelf kan opkomen en heel sociaal ben ingesteld. Ik weet nu dat ik zelf keuzes kan maken en dingen kan bereiken. Ik stel zelf vragen over wat ik met mijn toekomst wil en hoe ik daarvoor kan zorgen.”
Vrouw in de vrouwenopvang

Krachtwerk

Krachtwerk ondersteunt mensen bij het ontdekken van wat hen ten diepste beweegt, wie voor hen belangrijk zijn en wat voor hen een goed leven is. Samen met de professionals werken mensen aan de in deze rede behandelde condities die cruciaal zijn voor volwaardig burgerschap. In alle eenvoud gaat het om meedoen, ertoe doen, erbij horen en jezelf zijn. In kleine stappen gaan mensen met hun eigen wensen en doelen aan de slag. Bij elk stapje wakkeren we het vuurtje aan: door aan te moedigen, door te bekrachtigen.

Aanraking en beroering zijn nodig, willen mensen weer in beweging komen. Een ontmoeting met respectvolle, betrouwbare anderen die nieuwsgierig naar je zijn, waarlijk luisteren en vertrouwen geven, kan in levens verschil maken. Vanuit dit besef trainen en ondersteunen wij professionals in het werken met Krachtwerk. Krachtwerk werkt positief door in de levenskwaliteit en de eigenwaarde van mensen, zo is inmiddels vastgesteld. En helpt mensen hun weg te vinden in het systeem. De methodiek biedt hoop en perspectief (141,142). Ook waarderen deelnemers onze cursus ‘Op eigen kracht’ in hoge mate (143).

Geachte gasten, ik rond af.

In dit afscheidscollege heb ik geprobeerd de ontwrichtende werking van uitsluiting en dakloosheid, te duiden en verhelderen. Het is daarmee een oproep voor solidariteit met mensen in de marge. Mensen die zich ooit een van ons voelden, maar nu niet meer. Hun toekomst ziet er niet onverdeeld gunstig uit. Laten we echter niet bij de pakken neerzitten, maar de schouders eronder zetten. Die teneur ademt ook het Nationaal Actieplan Dakloosheid, met zijn inzet op preventie van dakloosheid en Wonen Eerst (137,144).

Die doelen halen is geen sinecure gezien eerdergenoemde uitdagingen én de forse financiële adering van 3 miljard euro die gemeenten te wachten staat in 2026. Er is dus nog meer creativiteit nodig om te kijken wat we wél kunnen doen om mensen op achterstand erbij te houden.

Vanuit Impuls, gefaciliteerd door het ministerie van VWS, hebben wij met de Preventie Alliantie daarvoor het nodige kunnen aandragen, en doen dat nog steeds (145).

Het is nu 2024, bijna vijftig jaar na mijn reis naar Groningen. Werk was voor mij lange tijd een manier van overleven en een poging om de levens van mijn ouders te compenseren. Zij hadden de capaciteiten, maar niet de kansen. Zij hebben voor mij de weg bereid die ik heb kunnen gaan. Ik heb geluk gehad. Niet alleen met wat mijn ouders mij, onverdiend, aan sterk DNA doorgaven. Ook met wat zij mij, in weerwil van de nare ervaringen, aan waarden en waardevols meegaven. Mijn broer Alphons had het minder getroffen. Zijn leven stemt mij elke keer weer droevig. Ik wens vurig dat zijn kinderen, die wij nooit hebben ontmoet, het goed maken. En gelukkig zijn.

Deze rede markeert een afscheid, maar staat tegelijkertijd symbool voor nieuwe stappen op mijn pad. In de wetenschap dat grip op het bestaan belangrijk, maar toch vooral ook zeer betrekkelijk is. Mijn motor, die bij het overlijden van Geert dreigde af te slaan, heeft haar kracht hervonden. Het kan dan ook niet anders dan dat ik, in gedachten aan Geert en trouw aan mezelf, mij blijf inspannen voor de goede zaak.

Tot slot enkele woorden van dank

Eerst wil ik de vele honderden mensen hartelijk danken die meededen aan ons onderzoek. Zonder hun vertrouwen en verhalen had ik deze rede niet kunnen maken. Diep respect ook voor de medewerkers van de maatschappelijke zorg die vanuit grote betrokkenheid doen wat in hun vermogen ligt. En veel dank aan de bestuurders van opvangorganisaties die zich al bijna twintig jaar samen met ons in de academische werkplaats Impuls inzetten voor de kwaliteitsverbetering van het uitvoerend werk.

Terug in de tijd wil ik alle mensen die mij onderdak boden toen het thuis niet meer ging, oprecht bedanken. Er zijn genoeg jongeren in vergelijkbare situaties die minder goed terechtkomen.

Mijn werkzame leven kreeg beslissende wendingen door het toedoen van drie mensen. Als eerste dank ik Max van der Kamp, te vroeg overleden, die mij als hoofd van de vakgroep Andragogie een promotieplaats toekende en eerste promotor was van mijn proefschrift. Ik ben ook Paul Schabel, mijn tweede promotor, zeer erkentelijk. Na afronding van mijn proefschrift vroeg hij mij om te komen werken bij het NcGv, nu het Trimbos-instituut. Dank ook Paul, voor je trouwe vriendschap. Ik noem graag ook Rina Beers, beleidsmedewerker bij Valente, die zich destijds hard maakte voor voortzetting van de leerstoel namens de LSTO en peilde of ik hoogleraar wilde worden. Veel dank Rina, voor het vertrouwen en de inspirerende een-tweetjes in de voorbije jaren.

Het college van bestuur van de Radboud Universiteit en de raad van bestuur van het Radboudumc, en de hoofden van de afdeling Eerstelijns geneeskunde, wil ik danken voor het in mij gestelde vertrouwen. Wij krijgen bij onderzoekscentrum Impuls alle ruimte om te doen wat wij voor mensen in de marge belangrijk vinden, ook al zijn we daarmee een wat vreemde eend in de bijt.

Graag wil ik de medewerkers van Impuls en mijn promovendi in het zonnetje zetten. Veel dank, Loes, Linda, Sara, Irene, Marieke, Michelle, Renée, Sandra, Lincy, Annabel, Pauline, Evelien en vele anderen. Vanuit grote betrokkenheid en onderlinge solidariteit hebben jullie met onze projecten en activiteiten veel van waarde gecreëerd. Ik ga jullie heel erg missen! Gelukkig blijven wij rond Krachtwerk samenwerken. Wat fijn ook dat Jeanine Suurmond het stokje van mij overneemt en met jullie het werk bij Impuls voortzet.

Voor de conceptuele onderbouwing van ons werk ben ik veel dank verschuldigd aan Laurent en Harry, ontwikkelaars van de sociale kwaliteit benadering, ook de basis van deze rede. Ik zie uit naar onze verdere samenwerking!

Graag dank ik ook Edo. Je voegde veel waarde toe aan ons werk, en hebt onze inzichten op een aansprekende wijze helpen verspreiden.

Ik prijs me gelukkig met alle lieve mensen om me heen, met wie ik wandel, sport, op pad ga, klus, boeken lees, en steeds ook weer de politiek en het leven doorneem. Thea, Anneke, Henk, Eus, Wilma, Wim, Johanna, Astrid en Jaimee en veel anderen dank voor jullie vriendschap.

Ontroerend is voor mij dat mijn familie en de familie van Geert vandaag aanwezig zijn, online of fysiek. Het is bijzonder verdrietig dat wij heel plotseling Roger moeten missen, de man van mijn zus Josephien in Amerika. Lieve Joost, veel liefs en sterkte. Ik kom gauw naar je toe. Geert, mijn maatje, is er ook niet meer. Vanaf m'n twintigste, plots tot over m'n oren verliefd, deelden wij alle ups en downs in het leven en het werk. We trokken onszelf en elkaar uit de klei, promoveerden op dezelfde dag en werden beiden hoogleraar. Zonder Geert zou ik hier waarschijnlijk niet staan. Aan hem draag ik mijn afscheidsrede op. Vanaf dag één, verkreukeld als ik was, geloofde Geert in mij. Hij gaf mij mee wat heel lang maar niet tot me wilde doordringen: dat ik er mocht zijn, dat ik ertoe deed. Het is mijn overtuiging dat dit het minste, en tegelijk het meest wezenlijke is dat we mensen op achterstand kunnen meegeven. Een vanzelfsprekende, oprechte betrokkenheid die hen doet ervaren dat zij er mogen zijn; dat zij ertoe doen.

Ik heb gezegd.

Voetnoten

- 1 Ik volg de internationaal geaccepteerde definitie van dakloosheid, de ETHOS-definitie, die de vele verschijningsvormen van dakloosheid inzichtelijk maakt. Dakloosheid verwijst in deze definitie naar een gebrek aan een adequate woning of woonplek ofwel: een gebrek aan ruimte waarover je als persoon, met je eventuele familie, exclusief bezit uitoefent (fysieke domein), die jou privacy geeft en de gelegenheid om sociale relaties te onderhouden (sociaal domein) en waar je recht op hebt via huurcontract of koop (wettelijk domein).
- 2 De condities verwijzen naar het conceptuele kader van sociale kwaliteit. Dit kader is vele malen gelaagder en rijker dan ik in deze rede aangeef (5).
- 3 Plaats op de Global Competitiveness Index (CCI) van het World Economic Forum (WEF).
- 4 In de nieuwe armoededefinitie worden meegenomen het inkomen, de minimaal noodzakelijke uitgaven, de werkelijke kosten voor wonen en energie (in plaats van gemiddelden) én het vermogen van huishoudens (uitgezonderd vermogen van een eigen huis) ofwel een financiële buffer om een jaar lang de noodzakelijke uitgaven te kunnen doen. Schulden zijn in de armoededefinitie niét meegenomen. Dit is opmerkelijk omdat het SCP op groepsniveau een sterke samenhang vindt tussen armoede en problematische schulden, en daarom pleit voor een gezamenlijke aanpak (19). Ook het CBS stelt vast dat armoede(risico) vaak samen gaat met financiële problemen, zoals betalingsachterstanden (20).
- 5 Divosa roept op oog te houden voor de daadwerkelijke situatie van huishoudens en vooral de huishoudens in beeld te houden met (onvermijdelijke) hoge zorgkosten, thuiswonenden met een beperking of andere onvermijdbare uitgaven en huishoudens met schulden (21). Divosa en VNG hebben, mede n.a.v. de nieuwe definitie, voorstellen gedaan voor de aanpak van armoede en schulden (22).
- 6 In 2024 telde het CBS 747.560 huishoudens met geregistreerde problematische schulden (25).
- 7 SCP komt in een recent onderzoek naar de klassenstructuur van Nederland uit op 16,3% volwassen Nederlanders (een op de zes) die qua economisch, sociaal, cultureel en persoonlijk kapitaal op flinke achterstand staan (28).
- 8 Voor specifieke groepen is al eerder aan de bel getrokken. Zo riep rond de eeuwwisseling de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (nu de Raad voor Samenleving en Gezondheid) in haar rapportage 'Kwetsbaar in het kwadraat' op tot krachtige steun aan kwetsbare mensen die door geen enkele instantie worden bereikt en die (daardoor) ernstig in de problemen verkeren (33).
- 9 De cijfers van het CBS zijn gebaseerd op drie registers (nachtopvang, briefadressen en in recente jaren reclassering) en een bijschatting. Er is aanhoudende kritiek op deze schatting (zie b.v. Parool, 27-01-2025 'Het CBS onderschat structureel het aantal daklozen in Nederland').
- 10 Hier is al wel eerder werk van gemaakt. Landelijke ramingen van het aantal dakloze mensen gaan terug tot de jaren tachtig van de vorige eeuw. Zoals die van de Landelijke Stichting voor Thuislozenzorg en Onderdak (LSTO) die in 1986 uitkwam op 50.000 tot 100.000 dakloze mensen en die van het Prognostisch Landelijk Onderzoek Thuislozen en Thuislozenzorg (PLOTT) onder leiding van Prof. dr. P. Heyendaal die uitkwam op een toename van ca. 30.000 in 1989 tot ruim 53.000 in 2001 (37). De decentralisatie van de opvang naar de gemeenten heeft een streep gezet door pogingen om een landelijke beeld van de daklozenpopulatie te krijgen. Met name de grotere gemeenten kozen voor eigen onderzoek of het opzetten van een monitor, met een verscheidenheid aan definities en methoden.
- 11 Het CBS brengt sinds kort het aantal dakloze mensen in de opvang per regio in beeld. Vanwege de beperking van de monitoring tot de noodopvang en de tijdelijke opvang geeft dit nog geen landelijk beeld, maar doel is t.z.t. ook dakloze mensen mee te tellen die (nog) niet in de opvang verblijven (39).
- 12 Recent is bij de 'junkentunnel' in Utrecht een monument opgericht om aandacht te vragen voor kwetsbare mensen die uit het zicht van de samenleving zijn geraakt.
- 13 Dakloosheid onder vrouwen kreeg internationaal lange tijd weinig tot geen aandacht. Om die reden werd het Women's Homelessness in Europe (WHEN) opgericht, waar Impuls vanaf de start deel van uitmaakt. In Nederland is, anders dan in de meeste landen, een onderscheid tussen de maatschappelijke opvang en de vrouwenopvang. Naar vrouwen met geweldservaringen en de vrouwenopvang is in Nederland wel het nodige onderzoek gedaan. Ook is meer inzicht verkregen in de situatie van jonge meiden en moeders in opvangvoorzieningen (50).
- 14 Economisch dakloze mensen hebben geen vaste woon- of verblijfplek en weinig tot geen psychische en/of verslavingsproblematiek, dus geen zorgindicatie, en komen daarom niet in aanmerking voor de maatschappelijke opvang.

- 15 Arbeidsmigratie kreeg een nieuwe impuls door toetreding van Midden- en Oost-Europese landen tot de Europese Unie in 2004. De problematiek van dakloze arbeidsmigranten geeft gemeenten grote kopzorgen. Pilots worden uitgevoerd om dakloosheid onder arbeidsmigranten te voorkomen. Het Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten heeft tal van aanbevelingen gedaan om arbeidsmigranten te gaan behandelen als gelijkwaardige en volwaardige deelnemers van onze samenleving (48).
- 16 Er bestaan binnen en tussen de genoemde groepen grote verschillen in achtergronden, leefsituatie, combinaties van problemen, en behoeften aan huisvesting, begeleiding en behandeling. De diversiteit is groot. Het is daarom van belang om kennis te blijven ontwikkelen over wat werkt voor wie en die te vertalen in passende interventies en maatwerk in de uitvoering.
- 17 Met de per 1 januari 2022 aangescherpte Wet basisregistratie personen zijn gemeenten wettelijk verplicht om mensen zonder woonadres, die rechtmatig in de gemeente verblijven, in te schrijven in de Basisregistratie Personen (BRP) op een briefadres. De VNG en Divosa ondersteunen gemeenten bij het briefadres (61,62).
- 18 Gemeenten en uitvoerders zijn in wat zij (kunnen) doen afhankelijk van de nationale overheid. Die overheid werkt steeds vaker tegen dan mee. Denk aan het stopzetten van de bed-bad-broodregeling voor de meest kwetsbaren (Landelijke Vreemdelingen Voorzieningen) (oktober 2024), het wetsvoorstel om statushouders geen voorrang meer te geven op een sociale huurwoning (februari 2025), en de oproep van de staatssecretaris Participatie en Integratie aan gemeenten om niet (meer) mee te doen met een initiatief van stichting het Bouwdepot, om kwetsbare jongeren een jaar lang leer- en leefgeld geven om hun leven op de rit te krijgen, omdat dit zou botsen met de Participatiewet en ongelijkheid zou bevorderen (maart 2025).
- 19 Betreft Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA). Het UWV pleit zelf voor vereenvoudiging van de wet- en regelgeving (64).
- 20 Van Berkel van het UWV constateert dat “De letter van de wet (...) soms in de weg (zit) om te doen waar de wet eigenlijk voor is bedoeld” (64).
- 21 Mensen met Nederlandse ouders en een hoog inkomen leven het meest in hun eigen bubbel. De rijkste en armste Nederlanders ontmoeten elkaar steeds minder. De eenzijdige leefwerelden doen afbreuk aan de sociale samenhang. De toegenomen segregatie kan het moeilijker maken om de sociale ladder te beklimmen (75).
- 22 Het vertrouwen dat mensen in elkaar en in instituties hebben is over de afgelopen jaren gemiddeld genomen hoog (twee derde van de bevolking) en stabiel. Desalniettemin bestaan er zorgen over de sociale samenhang, omdat er tussen groepen in Nederland grote verschillen in vertrouwen bestaan, waarbij vooral het gevolgde type onderwijs voor het vertrouwen uitmaakt (76,77).
- 23 Dat is bijvoorbeeld te zien aan de kenmerken van de klasse precariaat (6,3%), helemaal onderaan de sociale ladder, met een hoge gemiddelde leeftijd (65 Jaar), veel gepensioneerden (vier tiende), en waarvan het merendeel vrouw (65%) is en 35% een niet-Westerse achtergrond heeft.
- 24 Spookburgers zijn mensen die in Nederland verblijven en bij gemeenten uit de Basisadministratie personen zijn geschreven. Het gaat om mensen die zonder berichtgeving verhuisd zijn en om mensen die hun (t)huis (moesten) verlaten, aan wie de gemeente geen briefadres verstrekt en of niet in de Basisregistratie inschrijft. De website van het CBS geeft geen recente cijfers over spookburgers. Pointer noemt in een bericht van januari 2019 met verwijzing naar het CBS een aantal van 514.000 spookburgers (85). Denk aan jongvolwassen die van huis worden gestuurd vanwege bijvoorbeeld een ongeplande zwangerschap of om korting op de uitkering te vermijden (vanwege de zogenaamde kostendelersnorm), en aan volwassenen die weggaan na relationele problemen & echtscheiding en na verlies van werk, zoals bij arbeidsmigranten.
- 25 In de SCP-enquête gaan de vragen over culturele hulpbronnen over onder andere op vakantie gaan, restaurant-, concert- en museumbezoek, duurzaam voedsel kopen, en spreken van de Engelse taal. Deze bronnen staan mijlenver af van de dagelijkse werkelijkheid van veel mensen in de marge van de samenleving.
- 26 De verschillen in bronnen gaan samen met verschillen in macht, aanzien en zeggenschap (hoger op de ladder) en vervreemding en wantrouwen ten opzichte van de samenleving, en haar instituties en mensen (lager op de ladder) (13,28).
- 27 Bij aanmelding bij de maatschappelijke opvang waren er tussen volwassen mensen met en zonder geweldservaringen in hun jeugd grote verschillen in levenskwaliteit en gezondheid. Na twee en half jaar waren eerstgenoemden nog steeds het slechtst af: zij leefden onder slechtere omstandigheden, waren meer beperkt in hun sociaal functioneren, kregen minder steun van familie en hadden meer mentale problemen. Ook waren zij in het laatste jaar vaker slachtoffer van een misdrijf.
- 28 Ter illustratie: een jaar nadat mensen van een woonvoorziening naar een zelfstandige woning waren verhuisd was twee derde (n=48) eenzaam; circa de helft (n=37) was matig eenzaam en 15% (n=11) was ernstig of zeer ernstig eenzaam. Bijzonder is, dat mensen zich desondanks redelijk verbonden voelden met anderen (96).
- 29 Er is in de hulpverlening de afgelopen jaren meer aandacht voor het opbouwen van een netwerk van mensen en netwerkondersteuning. Dit is in de uitvoering voor professionals echter nog niet vanzelfsprekend (102).
- 30 De regelgeving en handhaving kunnen strijdig zijn met mensenrechtenverplichtingen van Nederland.
- 31 Bij herstel van de morele beschadiging is ook een taak weggelegd voor ‘de ander’, zoals uitvoerders bij maatschappelijke instanties, als getuige en medeverantwoordelijke. Het herstel moet ‘van beide kanten’ komen, en betekent elkaar in de ogen kijken en elkaar als mens zien en bejegenen (113).
- 32 In vergelijking met de algemene bevolking kampen mensen op achterstand met meer lichamelijke en mentale problemen en gebruiken zij meer alcohol, drugs en allerlei soorten pillen, vaak als een vorm van zelfmedicatie, als afleiding van alle ellende. Mensen hebben vaak ook een forse achterstand in gebitsverzorging. De behoefte aan mondzorg scoorde altijd bijzonder hoog bij inventarisaties naar de behoeften van dakloze mensen.
- 33 De beperkte zelfzorgmogelijkheden (gebrek aan onderdak, geld voor goed voedsel, kleding etc.) leiden tot minder goed eten, bewegen, kleden, douchen en slapen, en vaak een verstoord dag- en nachtritme (114).
- 34 Rouw moet je volgens Bonanno (125), expert op dit gebied, begrijpen als stressreacties en pogingen van lichaam en geest om de ervaren bedreiging van welbevinden op te vangen.
- 35 Cruciaal is te erkennen dat (zelf)redzaamheid en controle geen individuele eigenschappen zijn, maar zich ontwikkelen in wisselwerking met anderen en de omgeving. Factoren buiten de mens zelf kunnen het handelen en het ‘zijn’ van mensen maken of breken (124). Denk maar aan de toeslagenaffaire.
- 36 De rechtsfilosoof Rawls heeft het over de ‘harmonie van belangen’ als uitgangspunt voor een rechtvaardiger samenleving. Met een ‘verschilbeginsel’, waarbij alle natuurlijke talenten van mensen gemeenschappelijk vermogen zijn, is het volgens Rawls mogelijk om een ‘harmonie van belangen’ en wederkerigheid te borgen (128: 21).
- 37 Inzet is het aanboren en versterken van burgerkracht en samenredzaamheid. Waarbij niet irreëel de waarschuwing klinkt om de inzet van burgers niet te gebruiken ter vervanging van het werk van professionals en als oplossing te zien voor het personeelstekort. En opgeroepen wordt te voorkomen dat gemeenten en organisaties de initiatieven van burgers ‘overnemen’ (133).
- 38 Artikel 22, lid 2 van de Nederlandse Grondwet bepaalt dat de overheid moet zorgen voor huisvesting. Daarnaast wordt het recht op huisvesting in diverse internationale verdragen genoemd, zoals het Europees Sociaal Handvest en het Internationaal Verdrag Economische, Sociale en Culturele Rechten. Bron: College voor de Rechten van de Mens.
- 39 De urgentie voelt iedereen, al langer. In 2015 werd de Tasforce Wonen en Zorg ingesteld, een coalitie van vijf ministeries (BZK,VWS,OCW,J&V,SZW) die snel ingrijpen noodzakelijk achtte voor een passend thuis voor aandachtsgroepen (136).
- 40 Wonen Eerst is dé prioriteit van het Nationaal Actieplan Dakloosheid (137). Inzet van dit actieplan is het structureel terugdringen van dakloosheid, om die in 2030 te beëindigen.
- 41 De WRR deelt deze opvatting (122,123).
- 42 Het is volgens de WRR (123:14) vragen om problemen als mensen veel onzekerheid ervaren, maar geen grip voelen op hun bestaan.
- 43 Goed nieuws is dat de incassowereld zich langzaam maar zeker in een meer sociale richting ontwikkelt (140).

Literatuur

- Jehoel-Gijsbers G. Sociale uitsluiting in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; 2004.
- Hoff S & Vrooman C. Dimensies van sociale uitsluiting: naar een verbeterd meetinstrument. Den Haag: SCP, 2011.
- Edgar B. The ETHOS definition and classification of homelessness and housing exclusion. European Journal of Homelessness. 2012; 6 (2): 219-225.
- Nicaise I, Hermans K, Mondelaers N. et al. Het meten van dak- en thuisloosheid in België/La mesure des sans-abris en Belgique/Measuring Homelessness in Belgium (MEHOBEL); 2018.
- IASQ Board. Basic principles of the Social Quality Perspective: its configuration of four frameworks as starting point for new global political strategies? IASQ/ SQT+SQA; December 2024. <https://socialquality.org/about-iasq/basic-principles-social-quality>
- Baptista I & Marlier E. Fighting homelessness and housing exclusion in Europe : a study of national policies. Brussel: Feansta; 2019.
- Bretherton J & Pleace N. The Routledge Handbook of Homeless. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group; 2023.
- Wolf J. Toekomst met een thuis. Gids voor preventie van dakloosheid. Nijmegen: Impuls – Onderzoekscentrum Maatschappelijke zorg, Radboudumc; 2022.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Wrr). Over sociale ongelijkheid. Een beleidsgerichte probleemverkenning. Rapporten aan de Regering Nr. 16-1977. Den Haag: wrr, Staatsuitgeverij.
- De Klerk M, Eggink E, Plaisier I, Sadiraj K. Zicht op zorgen. Kerncijfers over de problemen, hulpbronnen, leefsituatie en ondersteuning van mensen in het sociaal domein. Den Haag: SCP; 2023.
- Luyendijk J. De zeven vinkjes. Hoe mannen zoals ik de baas spelen. Amsterdam: Pluim; 2022.
- Mellink B & Oudencampsen M. Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis. Amsterdam: Boom; 2022.
- Van Goor H & Ellemers JE. Het einde van de ‘egalitaire revolutie’? Ontwikkelingen in sociale ongelijkheid in Nederland sinds 1945. Sociologische Gids. 2004 (51), 4.
- Hochstenbach C. Uitgewoond. Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek. Amsterdam: Das Mag uitgevers; 2022.
- Het rapport met alle aanbevelingen is hier te lezen: <https://lnkd.in/e7prVhvZ>.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Brief aan de Tweede Kamer met kabinetsreactie Speciaal Rapporteur; 31 mei 2024. Kenmerk: 2024-0000321157. <https://www.omgevingsweb.nl/wp-content/uploads/po-assets/963145.pdf>
- College voor de rechten van de mens. Versterk de bescherming van het recht op huisvesting: VN-rapporteur presenteert zijn bevindingen over Nederland. Weblogbericht 5-3-2024. <https://www.mensenrechten.nl/actueel/toegelicht/toegelicht/2024>
- Van den Brakel, Gidding K, Lok R, Otten F, Vandewal E, Bos J, Warnaar M, Wieman G, Goderis B, Muns S. De nieuwe methode om armoede in Nederland te meten. Den Haag / Heerlen / Bonaire / Utrecht: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), NIBUD en SCP; 2024.
- SCP. Geen sterke samenhang tussen armoede en problematische schulden maar gezamenlijke aanpak is nodig. <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2024/10/09/geen-direct-verband-tussen-schulden-en-armoede-maar-gezamenlijke-aanpak-is-nodig>
- CBS. Armoede en sociale uitsluiting 2023. Samenvatting. Bericht CBS web; 19-12-2023. <https://longreads.cbs.nl/armoede-en-sociale-uitsluiting-2023/>
- Divosa. Minder armen, maar ernst armoede toegenomen. Nieuwsbericht; 17 oktober 2024. <https://www.divosa.nl/nieuws/minder-armen-maar-ernst-armoede-toegenomen>
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en Divosa. Inbreng VNG en Divosa voor CD Armoede en Schulden dd. 17 oktober 2024. Brief 10 oktober 2024. <https://vng.nl/brieven/inbreng-vng-en-divosa-voor-cd-armoede-en-schulden-dd-17-oktober>
- Van den Enden G & Veerman N. Rapport Geldzaken in de praktijk. NIBUD; 2024. <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/rapport-geldzaken-in-de-praktijk-2024/>
- Goderis B & Muns S. Meer dan 200.000 werkende armen in Nederland. ESB. 2023, 108 (4825); 410-413. <https://esb.nu/meer-dan-200-000-werkende-armen-in-nederland/>
- CBS. Schuldenproblematiek in beeld. CBS dashboards; 29-11 2024. <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2024/48/schuldenproblematiek-in-beeld-2024>

- Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS). Van schuld naar schone lei. Advies problematische schulden. Den Haag: RVS; 2022.
- Van Dam R, Desain L, Custers A. Financiële dienstverlening; toen, nu en straks. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam. Lectoraat armoede interventies; 2024.
- Vrooman C, Boelhouwer J, Iedema J, van der Torre A. Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Den Haag: SCP; 2023.
- Coumans M. Uitsluiting in sociaaleconomisch perspectief. CBS; 29-09-2022. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2022/uitsluiting-in-sociaaleconomisch-perspectief>
- Bergen A. Measuring social exclusion in routine public health surveys. Leiden: Universiteit Leiden; 2022. (Proefschrift)
- Bergen A & Gilissen R. Sociaal uitgesloten burgers in kaart. Epidemiologisch Bulletin. 2015; 50 (3): 17-24.
- NRC. Kabinet moet zorg aan kwetsbare mensen verbeteren. 17 oktober 2018. <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/10/17/kabinet-moet-zorg-aan-kwetsbare-mensen-verbeteren-a2624774>
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO, nu RVS). Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen. Den Haag: RVS; 2001.
- CBS. 33 duizend mensen dakloos begin 2024. CBS; 28-01-2025. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2025/05/33-duizend-mensen-dakloos-begin-2024#:~:text=Op%201%20januari%202024%20waren%20naar%20schatting%2033,en%202022%20daalde%20het%20aantal%20dakloze%20mensen%20onog>.
- Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS). Voortgangsrapportage Nationaal Actieplan Dakloosheid en Beschermd Wonen. Voortgangsbrief 4 juni 2024. Kenmerk 3841799-1066865-DM. <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvijsepjmjreyo/vm8xnuc4vovi>
- De Wit, Buster M, Jansen-Lorkeers A. Epidemiologie van dakloosheid in Nederland, ontwikkelingen in aard en omvang. Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen. 2023, 101: 53-59.
- Wennink J & van Weeghel J. Thuisloosheid en psychische stoornissen. Utrecht, NcGv (nu Trimbos-instituut), 1993, 1.
- VNG. Monitor Dakloosheid: cijfers opvang herkenbaar. VNG, 12 december 2024. <https://vng.nl/nieuws/monitor-dakloosheid-cijfers-opvang-herkenbaar>
- CBS. Geregistreerde dakloze personen in noodopvang en tijdelijke opvang per regio. CBS, 12-12-2024. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/aanvullende-statistische-diensten/2024/geregistreerde-dakloze-personen-in-noodopvang-en-tijdelijke-opvang-per-regio/>
- Kansfonds. ETHOS telling Dak- en thuisloosheid in Nederland. <https://www.kansfonds.nl/programmas/telling/>
- Wewerinke D, Schel S, Kuipers M, de Vries J, van Doorn L. Iedereen telt mee. Resultaten eerste ETHOS telling dak- en thuisloosheid regio Noordoost Brabant. Utrecht: Hogeschool Utrecht; 2023
- Schel S, Wewerinke D, Kuijpers M, Scheepers A et.al. Iedereen telt mee. Resultaten tweede ETHOS telling dak- en thuisloosheid in 55 gemeenten. Utrecht: Hogeschool Utrecht; 2024.
- Bretherton J. Gender. In: Bretherton J & Pleace N. The Routledge Handbook of Homeless. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group; 2023: 147-157.
- Baptista I, Benjaminsen L, Pleace N, & Busch-Geertsema V. Family Homelessness in Europe : 7 EOH Comparative Studies in Homeless. <https://eprints.whiterose.ac.uk/125725/> Brussel: Feantsa; 2021.
- Mayock P & Betherton J (eds.). Women’s homelessness in Europe. London: Palgrave Macmillan; 2017.
- Jansen Lorkeers L, van der Velden J, ’t Hooft S. Huisvesting en ondersteuning economisch dak- en thuislozen. Den Haag: Platform 31; 2021.
- Van der Velden J & Wassenberg F. Economische dakloosheid en flexwonen in Nederland. Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen. 2023 (101); 72-76.
- Aanjaagteam bescherming arbeidsmigranten (commissie Roemer). Geen tweederangsburgers. Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan. Rijksoverheid. 30 Oktober 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/10/30/tweede-advies-aanjaagteam-bescherming-arbeidsmigranten>
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). Arbeidsmigratie in goede banen. Drie jaar na Roemer: Jaarrapportage arbeidsmigranten 2023. Den Haag: Ministerie SZW; 2023. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/12/01/szw-jaarrapportage-arbeidsmigranten-2023>
- Altena A, Jonker I, Wolf J. Profiel van meiden en moeders in de residentiële

- opvang. Nijmegen: Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg, UMC St Radboud; 2009.
- Bretherton J & Pleace N. Causation. In: Bretherton J & Pleace N. The Routledge Handbook of Homeless. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group; 2023: 24-34.
- Coumans M & Smeets H. Sociale uitsluiting in Nederland: wie staat aan de kant? Statistische trends. CBS; 16-12-2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/sociale-uitsluiting-in-nederland-wie-staat-aan-de-kant-53>
- Robben L. Including the excluded. Towards a better understanding of access to social rights for people experiencing homelessness in Belgium. Leuven: Faculteit sociale wetenschappen; 2024. (proefschrift)
- Boesveldt N & Palm M. Rapportage Voorkomen herhaalde dakloosheid Utrecht. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam; 2023.
- Al Shamma S, van Straaten B, Boersma S, Rodenburg G, van der Laan J, van de Mheen D, Wolf J. Dakloze mensen in de vier grote steden: veranderingen in 2,5 jaar. Eindrapportage Coda-G4. Rotterdam, Nijmegen: IVO, Impuls -Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg; 2015.
- Van der Laan J, Boersma S, van Straaten B, G Rodenburg, van de Mheen D, Wolf J. Results of a class analysis: prevalence of suspected intellectual disability and co-occurring disadvantages among five subgroups of homeless persons. Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities. 2015 (28): 56-56.
- Holl-Edwards M. Facing Eviction. Profiles, Predictors, Psychology and Prevention. Nijmegen: Radboud University Press; 2025. (proefschrift)
- RVS. Herstel begint met een huis. Dakloosheid voorkomen en verminderen. Den Haag: RVS; 2020.
- Ministeries van VWS /BZK / SZW. Plan van Aanpak Dakloosheid 2023-2030. Den Haag: ministerie VWS; 2022. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/06/01/kabinet-presenteert-vernieuwde-aanpak-dakloosheid-wonen-eerst>
- Staat van de Uitvoering. Toekomstverkenning Publieke Dienstverlening 2035. Externe begeleiding: De Ruijter Strategie. Werkdocument, april 2024. <https://staatvandeuitvoering.nl/onderzoek/toekomst-verkenning-publieke-dienstverlening-2035/>
- VNG. Ondersteuning bij ingewikkelde casussen rond briefadres. VNG; 7 maart 2022. <https://vng.nl/nieuws/ondersteuning-bij-ingewikkelde-casussen-rond-briefadres>
- Divosa. Handreiking briefadressen en het voorkomen van dakloosheid. Divosa; 2022. <https://www.divosa.nl/publicaties/handreiking-briefadressen-en-het-voorkomen-van-dakloosheid>
- Nationale ombudsman: laat ‘zelfredzame’ adreslozen niet verder afglijden. Ombudsman; 29 maart 2019. <https://www.nationaleombudsman.nl/nieuws/nieuwsbericht/2019/nationale-ombudsman-laat-zelfredzame-adreslozen-niet-verder-afglijden>
- Kamphuis B. UWV wil vereenvoudiging regels Wajong, ‘mensen laten toeslag liggen.’ NOS Nieuws, 5 juni 2024. <https://nos.nl/artikel/2523161-uwv-wil-verereenvoudiging-regels-wajong-mensen-laten-toeslag-liggen>
- Onjuiste berekeningen van WIA-uitkeringen door het UWV. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2025/03/24/uwv-controleert-43.000-uitkeringen-op-fouten>
- Staatscommissie rechtsstaat, De gebroken belofte van de rechtstaat. Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger. Rijksoverheid; 2024.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal. Ongekend onrecht. 35510. Parlementaire ondervraging Kinderopvangtoeslag. Nr. 2. Brief van de Parlementaire ondervragingscommissie. Den Haag; 17 december 2020. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35510-4.html>
- Van Loenen T, Hosper K, Venderbos J. Discriminatie en Gezondheid. Over de invloed van discriminatie (in de zorg) op gezondheidsverschillen en wat we hieraan kunnen doen. Utrecht: Pharos; 2022.
- Wolf JRLM. Voor behoud van een thuis. Gids voor voorzorg: de basis van preventie van dakloosheid. Preventie Alliantie. Nijmegen: Impuls, Radboudumc; 2024.
- Rotmans J. De perfecte storm. Op zoek naar een nieuwe balans. Amsterdam: De Geus; 2023.
- Gemeente Utrecht: Startnotitie actieprogramma gericht op mensen met een samenloop van complexe problemen en een (potentieel) veiligheidsrisico. Utrecht; 16 april 2023.
- Van den Dries L & Wolf J. Veelvoorkomende complexe zorgsituaties in de maatschappelijke opvang en beschermd wonen. Nijmegen: Impuls Werkplaats | Impuls – Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg, Radboudumc; 2025.

- Van der Laan G. Legitimatieproblemen in het maatschappelijke werk. Amsterdam: SWP; 1990. (proefschrift)
- Tonkens E. Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerving en professionaliteit in de publieke sector. Amsterdam: Van Gennip; 2003.
- Van Klingeren F, de Vries M, Das M. Herkomstsegregatie in Nederland: een netwerkanalyse. Dashboard Herkomst segregatie. CBS; 23-02-2024. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2024/herkomstsegregatie-in-nederland-een-netwerkanalyse>
- Turkenburg M. Sociale cohesie onder druk door ongelijke kansen, discriminatie en segregatie. (factsheet). Den Haag: SCP; 2024. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/06/02/factsheet-sociale-cohesie-onder-druk-door-ongelijke-kansen-discriminatie-en-segregatie>
- Woittiez I, van Hulst B, Putman L, Ooms I, Sadirai K, Versantvoort M. Samenleven in de toekomst. Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderde bevolkingssamenstelling in 2050. Den Haag: SCP; 2024. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/12/10/samenleven-in-de-toekomst>
- Woittiez I & van Hulst B. Hoe staat het ervoor met de sociale cohesie in Nederland? Factsheet. Den Haag: SCP; 2024. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/06/04/hoe-staat-ervoor-met-de-sociale-cohesie-in-nederland>
- Miltenburg E, Geurink B, Tunderman S, Beekers D, Den Ridder J. Burgerperspectieven. Bericht 2. Den Haag: SCP; 2022. Burgerperspectieven bericht 2 2022 | Publicatie | Sociaal en Cultureel Planbureau
- Beekers D & Miltenburg E. De een heeft meer last van polarisatie dan de ander. Sociale Vraagstukken; 16 februari 2023. <https://www.socialevraagstukken.nl/de-een-heeft-meer-last-van-polarisatie-dan-de-ander/>
- Keijl T. Drie grote studies laten zien dat onbehagen urgent thema blijft. Sociale Vraagstukken; 29 juni 2023. <https://www.socialevraagstukken.nl/drie-grote-studies-laten-zien-dat-onbehagen-urgent-thema-blijft/>
- RVS. Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht. Den Haag: RVS; 2013.
- Schnabel P. Angst voor de toekomst en onvrede spelen Nederland parten. Sociale Vraagstukken; 10 juli 2014. <https://www.socialevraagstukken.nl/angst-voor-de-toekomst-en-onvrede-spelen-nederland-parten/>
- Menger R, Jezek R, Wolf J. Eens was ik één van jullie Een blik op de toekomst en de hobbels op de weg ernaar toe door dak- en thuisloze mensen. In: Wanorde in een mensenleven. Een beginning op thuisloosheid. Nuy M. & Brinkman F. (red.). Amsterdam: SWP; 2004: 105-127.
- Pointer. Aantal spookburgers loopt op tot ruim een half miljoen. Pointer; 24 januari 2019. <https://pointer.kro-ncrv.nl/aantal-spookburgers-loopt-op-tot-ruim-een-half-miljoen>
- Nussbaum M. Wat liefde weet. Emoties en moreel oordelen. Amsterdam: Boom; 1998.
- Baumeister RF, Leary MR. The need to belong. Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. Psychological Bulletin. 1995; 117 (3): 497-529.
- Deci EL, Ryan RM. The ‘what’ and ‘why’ of goal pursuits. Human needs and self determination of behavior. Psychological Inquiry. 2000 (11) 4: 227-268.
- Wrr. Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle. wrr-rapport 108. Den Haag: wrr; 2023.
- Schene A & Jonkers J. Thuisloosheid en psychiatrische stoornissen. In: Wenink J, van Weeghel J. Thuisloosheid en psychische stoornissen. Achtergrondstudies bij het gelijknamige advies van de RVS. Trimbos-instituut. 1993: 99-126.
- Van Waveren NB, Kocken P, van der Ven T, van Neijenhof G. Onder dak, zonder thuis: dakloosheid en thuisloosheid in Rotterdam. Rotterdam: Gemeentelijke Sociale Dienst; 1990.
- Schel S, Van den Dries L, Van der Laan J, van Straaten B, Van de Mheen D, Al Shamma S, & Wolf J. The link between childhood abuse experiences and homeless people's quality of life: A longitudinal study. Journal of Child & Adolescent Trauma, 2023; 17; 231-243. doi: 10.1007/s40653-023-00582-6
- Beijersbergen M, Brilleslijper-Kater S, Jansen C, Asmoredjo J, Wolf J. (2009). Meer dan bed, bad, broodje pindakaas. Tijdschrift Kindermishandeling. 2009; 4 (2): 22-25.
- Wolf J, Jonker I, Nicholas S, Meertens V, & te Pas S. Maat en baat van de vrouwenopvang: Onderzoek naar vraag en aanbod. Amsterdam: SWP; 2006.
- Maas M, Al Shamma S, Altena A, Jansen N, Wolf J. Discuss Amsterdam: Housing First. Evaluatie van de werkzaamheid. Nijmegen: Impuls - Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg, Radboudumc; 2012.
- Al Shamma S, van den Dries L, Wolf J. Van een woonvoorziening naar zelfstandig wonen Hoe gaat het met mensen die deze stap maken? Nijmegen:

Impuls- Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg van het Radboudumc; 2023

97. Berendsen A, Otto M, Boesveldt N. Ambulantisering en Regionalisering van MO en BW in de regio Den Haag. Rapportage 2024. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam; 2024.

98. Rauwerdink-Nijland E, van den Dries L, Metz J, Verhoeff A, Wolf J. Lessons from the Field. Caregivers supporting marginalized people receiving social service support from street outreach workers. Family Relations, Interdisciplinary Journal of Applied Family Science. 2023; 72 (4), 1-16. <https://doi.org/10.1111/fare.12744>

99. Al Shamma S, van den Dries L, Wolf J. Weer zelfstandig wonen. Verhalen van 25 mensen die de stap maken vanuit een woonvoorziening. Nijmegen: Impuls- Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg van het Radboudumc. <https://doi.org/10.1111/fare.12744.99>.

100. Wewerinke D, de Graaf W, Van Doorn, Wolf J. Huurders over een dreigende huisuitzetting. Impuls - Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg van het Radboudumc; 2014.

101. Schel S, Scholten L, van den Dries L, Fransen-Kuppens G, De Vet R, Wolf J. The wishes, perceived barriers, and support needs of people living in persistent poverty. Qualitative Health Research (accepted).

102. Wolf J, Schel S, Van den Dries L. Netwerkgericht werken aan herstel. In de ambulante begeleiding van organisaties van maatschappelijke opvang en beschermd wonen. Nijmegen: Impuls Werkplaats | Impuls – Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg van het Radboudumc; 2024.

103. Wolf J. Een kwestie van uitburgering. Amsterdam: SWP, 2002.

104. Jungmann N & Wesdorp P. Zijn wanbetalers niet-kunners of niet-willers? De Credit Manager, 2013; 3. <https://www.hu.nl/onderzoek/publicaties/zijn-wanbetalers-niet-kunners-of-niet-willers>

105. Otter P. Niet kunnen en niet kunnen. 2018 https://www.kbvg.nl/cms/public/files/Blogs%202018/1589807410_2018-03-08-niet-kunnen-en-niet-kunnen.pdf?9eae81b1e5

106. Heyendael PHJM. Tussen thuisloosheid en gezondheid. In: Wennink J & van Weeghel J. Thuisloosheid en psychische stoornissen. Utrecht, NcGv (nu Trimbos-instituut), 1993: 93-98.

107. Heyendael P & Deben L. Thuisloosheid en achtergronden van thuislozen. In: Wennink J & van Weeghel J. Thuisloosheid en psychische stoornissen. Utrecht, NcGv (nu Trimbos-instituut), 1993: 45-46.

108. Coumans M. Sociaal uitgesloten en na 10 jaar nog steeds vaak in kwetsbare situatie. CBS; 29-9-2022. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/39/sociaal-uitgesloten-en-na-10-jaar-nog-steeds-vaak-in-kwetsbare-situatie>

109. Van den Dries L, Peters Y, Al Shamma S, Wolf J. Dakloze mensen in Amsterdam: veranderingen 5,5 na instroom in de opvang ‘Resultaten uit de vervolgmeting Coda-G4 in Amsterdam’. Nijmegen: impuls, onderzoekscentrum maatschappelijke zorg, Radboudumc Nijmegen: 2018.

110. Schel S, van den Dries L, Van der Laan J, van de Mheen D, Wolf J. Initially homeless people in the Netherlands: housing status, prevalence of risk factors and changes in this prevalence 5.5 years after shelter entry. Journal of Social Distress and Homelessness, 2024; 1–13. <https://doi.org/10.1080/10530789.2024.2334579>

111. Straat Consulaat. Stigmatisering en criminalisering van dakloosheid in wet- en regelgeving. Analyse van Radboud Law Clinic. Den Haag: Straat Consulaat; 2024. <https://www.straatconsulaat.nl/wp-content/uploads/2024/12/Stigmatisering-en-criminalisering-van-dakloosheid-door-regelgeving-en-beleid-.pdf>

112. Martin L. Ongewenst: Daklozen in de openbare ruimte. België: AGORA; 2017. <https://openjournals.ugent.be/agora/article/id/62913/>

113. Van Ee E. Mag ik bij jou. Omgaan met trauma. Amsterdam: Prometheus; 2024.

114. Wolf J & Filipovic Hrast M. Homelessness and health through the lens of social quality. In: Bretherton J & Pleace N. The Routledge Handbook of Homeless. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group; 2023: 222-233.

115. Fazel S, Geddes JR, Kushel M. ‘The health of homeless people in high-income countries: descriptive epidemiology, health consequences, and clinical and policy recommendations’. Lancet. 2014, 384: 1529-40.

116. Van den Muijsenbergh M. Elk mens telt! Evenveel? Nijmegen: Radbouduniversiteit; 2023. (afscheidsrede)

117. Van Straaten B, Van der Laan J, Schrijvers C, Boersma S, Maas M, Wolf J, van de Mheen D. Profiel van daklozen in de vier grote steden: Resultaten uit de eerste meting van de Cohortstudie naar daklozen in vier grote steden (Coda-G4). Rotterdam/Nijmegen: IVO en UMC St Radboud; 2012.

118. Van der Kolk B. The body keeps the score: Mind, brain and body in the

transformation of trauma. Penguin UK: 2014.

119. MacDonalds G, Leary MR. Why does social exclusion hurt? The relationship between social and physical pain. Psychological Bulletin. 2005, 131: 202-223.

120. Bernstein MJ & Claypool HM. Social exclusion and pain sensitivity: Why Exclusion Sometimes Hurts and Sometimes Numbs. Personality and Social Psychology Bulletin. Sage. XX(X) 1-12. DOI: 10.1177/01461673211422449.

121. Porter M. Verdriet is het ding met veren. Amsterdam: De Bezige Bij; 2015.

122. Wrr. Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid. Den Haag: wrr; 2017.

123. Wrr. Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle. Den Haag: wrr; 2023.

124. Wolf JRLM. Krachtwerk: methodisch werken aan participatie en zelfregie. Bussum: Coutinho; 2016.

125. Bonanno G. The other side of sadness. New York: Basic Books; 2009 (herziene editie in 2019).

126. Sonsbeek J-M, Van Tilburg I, Dicou D. Kiezen voor later. Vier visies voor 2050. Een langetermijnverkenning voor de Nederlandse economie. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB); 2024.

127. Van der Maesen LJG, Walker AC eds. Social Quality: From Theory to Indicators. London: Palgrave Macmillan; 2012.

128. Rawls J. Een theorie van rechtvaardigheid. Rotterdam: Lemniscaat; 2006. (in 1971 gepubliceerd onder titel ‘A Theory of Justice).

129. Levinas E. Totaliteit en het Oneindige. Amsterdam: Meulenhof; 1970. (in 1961 gepubliceerd onder titel ‘Totalité et Infini).

130. Metz T. Values in China as compared to Africa: two concepts of harmony. Philosophy East & West. 2017: (67)2: 441-465.

131. Engbersen R, Repetur L, Sprinkhuizen A, Jager-Vreugdenhil M, Verharen L. De Sociale Basis: het investeren waard. Utrecht: Movisie; 2019.

132. Van Pelt M, Repetur L. De sociale basis: terug van weggeweest. Utrecht: Movisie: 2018.

133. Peeters PH, Eerst het samen leven, dan de gezondheidszorg. Een essay in opdracht van het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve bewoners. 27 maart 2024.

134. Landelijk Platform Geestelijke gezondheidszorg (LPGGz). Bouwstenen Zelfmanagement en passende zorg; 2014 https://ros-netwerk.nl/_asset/_public/bouwstenenggz/LPGGz-Bouwstenen-zelfmanagement-en-passende-zorg.pdf

135. Van den Dries L, Wolf J. Krachtpunten in de wijk: ondersteuning en vroegsignalering. Nijmegen: Impuls Werkplaats | Impuls – Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg van het Radboudumc; 2024.

136. BZK. Een thuis voor iedereen. Adviesrapport interbestuurlijke werkgroep versterking beleid huisvesting aandachtsgroepen. Den Haag: BZK, Commissie Ter Haar; 2021. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/07/08/een-thuis-voor-iedereen>

137. Ministeries VWS/BZK /SZW. Plan van Aanpak Dakloosheid 2023-2030. Ministerie van VWS: 2022. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/11/30/nationaal-actieplan-dakloosheid-eerst-een-thuis>

138. Beck U, Beck-Gernsheim E. Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage publication; 2002.

139. Ministerie SZW. Een zeker bestaan. Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Den Haag: SZW, Commissie Sociaal Minimum; 30 juni 2023. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/06/30/een-zeker-bestaan-rapport-i-commissie-sociaal-minimum>

140. Akkermans C, Rakers M. Schuldeisers: sociaal incasseren heeft de toekomst. Sociale Vraagstukken; 23 januari 2023. <https://www.socialevraagstukken.nl/schuldeisers-sociaal-incasseren-heeft-de-toekomst/>

141. Van Tol PC, Jonker I, Scheepers AL, Wolf JR. Pathways to Empowerment in local social support services from a municipality: Its outcomes, critical elements and working mechanisms. Ploss one. 2022; 18(6), eo282470.

142. Scholten L, de Vet R, van den Dries L, Scheepers A, Fransen-Kuppens G, Wolf J. The impact and critical elements of a strengths-based intervention for people living in persistent poverty: A mixed-method pilot study (submitted).

143. Al Shamma S, van den Dries L, Jonker I, Wolf J. Cursus ‘Op eigen kracht’. Evaluatie pilot. Impuls – Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg, Radboudumc Nijmegen; 2023.

144. <https://housingfirsteurope.eu/>; <https://housingfirstnederland.nl/>

145. <https://impuls-onderzoekscentrum.nl/preventiealliantie/>

Colofon

© Prof. dr. Judith R.L.M Wolf, Nijmegen, 2024

Redactie:	José van der Waerden
Ontwerp en illustraties:	Edo Nauta
Bronvermelding:	Wolf Judith R.L.M. “Eens was ik een van jullie.” De ontwrichtende werking van uitsluiting en dakloosheid door de tijd heen. Nijmegen: Radbouduniversiteit; 2024. (afscheidsrede)

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder..

